

อาจารย์วัฒนาสุรณ

๘ มิถุนายน ๒๕๓๐

คิลาโนวาท

ห้องสมุดวัดเขาบางทราย

ของ

เลขทะเบียน ๐๐๕๖๔

เลขเรียก BQ ก-ค ๒๕๓๐

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

เพื่อรำลึกถึงพระเดชพระคุณท่าน

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

ในวันคล้ายวันมรณภาพ

๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๔

อาจารย์วตตานุสรณ์

วันนี้เป็นวันที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๐ ทำให้

บรรดาศิษย์ทั้งหลายรำลึกถึงพระเดชพระคุณ สมเด็จพระ-
พุทธโฆษาจารย์ญาณวโรกระอีกครั้งหนึ่ง เหตุเพราะวันเช่น
วันนี้เป็นวันคล้ายวันมรณภาพของสมเด็จพระเจ้า ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔
ตลอดเวลาที่ท่านครองตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส
ท่านได้กระทำหน้าที่อันทรงคุณยิ่งนัก ศิษยานุศิษย์รำลึกพระ-
เดชพระคุณของท่าน ต่างบำเพ็ญกุศลอุทิศถึงในวาระบรรจบ
วันมรณภาพนั้นเนื่องๆมา

ดิฉันทั้งสอง เป็นศิษย์ของท่านตั้งแต่วัยเยาว์

ปัจจุบันยังรำลึกถึงความเมตตาของท่านอยู่เป็นนิจ จึง
สร้างหนังสือเป็นอนุสรณ์ถึงท่าน เพื่อแจกเป็นธรรมวิเทศ
ทานแด่พระภิกษุสงฆ์และญาติมิตรผู้มาร่วมบำเพ็ญกุศลครั้ง
ด้วย ขออุทิศบุญราศีที่ข้าพเจ้าทั้งสองกระทำแล้วเป็นอานิสงส์
ให้สหรัชมิกทุกท่านได้ประสบสันติสุข สันติภาวะทั่วหน้ากัน
เถิด ส่วนกุศลอันจะพึงอุทิศถึงสมเด็จพระอาจารย์ แม้จะ

ปรารถนาสักเพียงใด ก็พิจารณาเห็นว่า มิได้เกินยิ่งไปกว่า
บารมีของท่านเองที่ได้ปฏิบัติมาด้วยดี จักเป็นบ้ำจยส่งผลให้
พระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าได้รับอานิสงส์ของท่านแล้ว โดย
มิต้องอาศัยบารมีอื่นใด

ศิษย์ขอน้อมนมัสการด้วยความเคารพยิ่งสัไป

กิ่งแก้ว โอทกานนท์
ทิพวรรณ ปัทมสถาน

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

ประวัติ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ

วัดเทพศิรินทราวาส

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ นามเดิม เจริญ สุขบท เป็นบุตรอุบาสกทองสุข และ อุบาสิกาย่าง เกิดที่ตำบลตลาดกลาง อำเภอมือง จังหวัดชลบุรี เมื่อวันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๔๑๕ บรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุย่างเข้าปีที่ ๑๒ พระชโลปมคุณมุนี เจ้าอาวาสวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี เป็นอุปัชฌายะ ย้ายเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่กับพระวินัยธรนาย วัดราชบพิธ พระนคร เมื่ออายุ ๑๔ ปี ภายหลังได้ไปเรียนกับพระยาธรรมปรีชา (บุญ) จนอายุครบ ๒๐ ปี กลับออกไปอุปสมบทที่วัดเขาบางทราย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ พระชโลปมคุณมุนีเป็นอุปัชฌายะ พระวินัยธรนายเป็นอุปสัมปทาจารย์ มีนามฉายาว่า “ญาณวโร” อุปสมบทแล้วกลับไปอยู่วัดกันมาตุยาราม พระนคร ศึกษาพระปริยัติธรรมต่อกับพระธรรมปรีชา (บุญ) และกับพระศาสนโสภณ (อหิสโก

อ่อน) ครั้นยังเป็นพระราชกวี อยู่วัดพิชัยญาติการาม ธนบุรี
 เข้าแปลปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ ๔ ประโยค เมื่อ พ.ศ.
 ๒๔๓๘ ย้ายมาอยู่วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙
 ศึกษาพระวินัยปิฎกกับ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-
 วชิรญาณวโรรส เข้าสอบพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราช-
 วิทยาลัยได้โดยลำดับ จนถึงชั้นเปรียญเอก ๗ ประโยค ได้
 รับรางวัลที่ ๑ ทุกประโยค แต่ชั้นต้นจนถึงชั้นที่สุด และได้
 รับตำแหน่งครูเอกโรงเรียนภาษาบาลีวัดเทพศิรินทราวาสในปี
 พ.ศ. ๒๔๓๙ นั้น

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระราชาคณะที่
 พระอมรวิภักขิต และเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลปราจีน-
 บุรี สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรง
 ตั้งให้เป็นผู้กำกับวัดสัมพันธวงศ์อีกตำแหน่งหนึ่ง กับทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นเจ้าอาวาส วัดเทพศิรินทราวาส
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรรมการมหา-
 มกุฏราชวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๕
 โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ และโปรดให้เป็น

เจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรีในปีเดียวกันนั้นด้วย ต่อมาอีก ๓ ปี
ท่านได้ถูกลาออกจากตำแหน่งนี้ เพราะมีโรคเบียดเบียน

โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระเทพกวี เมื่อ พ.ศ.
๒๔๔๙ ถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้รับตราตั้งเป็นพระอุปัชฌายะ
ในวัดเทพศิรินทราวาส และในมณฑลปราจีนบุรี และวัด
เสนาหา อำเภอเมืองนครปฐม กับวัดสัมปทวน อำเภอ
นครชัยศรี จังหวัดเดียวกันนั้นด้วย

โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นแม่กองสอบธรรม นักระรมตรีสนาม
มณฑลปราจีนบุรี เป็นกรรมการสนามหลวง เป็นกรรมการ
มหาเถรสมาคมโดยลำดับ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นแม่กองสาขา
แห่งสนามหลวง เป็นแม่กองสอบนักระรมสนามมณฑล
จันทบุรี ปี พ.ศ. ๒๔๖๓ ถึงปี พ.ศ. ๒๔๖๔ โปรดให้สถาปนา
สมณศักดิ์ขึ้นเป็นที่พระศาสนโสภณ เจ้าคณะรองคณะธรรม
ยุติกนิายทรงตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี และมณฑล
จันทบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงตั้งเป็นกรรมการในราช
บัณฑิตยสภา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙

ถึง พ.ศ. ๒๔๗๑ ทรงตั้งเป็นกรรมการที่ปรึกษา ใน
 การทำนุบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และในปีนั้นเองโปรด
 ให้สถาปนาขึ้น เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ คณะใหญ่
 หนเหนือ พ.ศ. ๒๔๗๖ พระมหาเถรที่เป็นกรรมการมหาเถร-
 สมาคม ได้ประชุมกันลงมติเป็นเอกฉันท์ ยกย่องท่านขึ้นเป็น
 ประธานกรรมการมหาเถรสมาคม บัญชาการคณะสงฆ์แทน
 พระสังฆราชเจ้า เมื่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้าสิ้นพระชนม์
 ท่านจึงเป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์ ในตำแหน่งสมเด็จพระ
 สังฆราชโดยสืบต่อมา จนทรงพระกรุณาตั้งสมเด็จพระสังฆราช
 (แพ) วัดสุทัศน์เทพวราราม แล้ว จึงพ้นจากตำแหน่งประธาน
 กรรมการมหาเถรสมาคม รวมเวลาที่ท่านรับตำแหน่งเป็นผู้
 บัญชาการคณะสงฆ์ประมาณ ๔ ปี กับ ๑๐ เดือน

ถึงสมัยประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.
 ๒๔๘๔ เปลี่ยนระบอบการปกครองคณะสงฆ์ให้สอดคล้องกับ
 ทางบ้านเมือง ท่านก็ได้เป็นสมาชิกสังฆสภาโดยตำแหน่งและ
 เป็นคณะวินัยธรชั้นฎีกา ต่อมาเป็นหัวหน้าคณะวินัยธรคณะนี้
 พ.ศ. ๒๔๘๙ กรบ ๔ ปี พ้นจากตำแหน่งตามวาระ แต่ได้

รับแต่งตั้งเป็นสังฆนายกต่อมาอีก และได้ดำรงอยู่ในตำแหน่ง
นั้นจนถึงวันมรณภาพ

ตลอดเวลาที่ท่านปกครองวัด ท่านเอาใจใส่รักษา
ดูแลเป็นอย่างดี มีการบูรณปฏิสังขรณ์ของเก่า เช่น พระ
อุโบสถเป็นต้น เปลี่ยนแปลงแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้นกว่าเดิม
และปลูกสร้างเพิ่มเติมโดยลำดับ เป็นต้น สร้างถนน สร้างกุฏิ
ที่อยู่อาศัย สร้างสถานการศึกษา รวมค่าซ่อมและสร้างในสมัย
ของท่านประมาณ ๓,๖๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท เทียบราคากินใน
บัดนี้หลายสิบล้าน ทำวัดให้สะอาดสะอาดเป็นที่น่าดู น่าอยู่
อาศัย สักริมทรัพย์ และอสังกริมทรัพย์ มีที่ดิน ที่นา
ที่สวน และเงินทุน เกิดเพิ่มพูนเป็นประโยชน์แก่วัดประมาณ
๖,๘๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท ทั้งนี้นับแต่ส่วนใหญ่เท่าที่หาหลักฐาน
ได้ ซึ่งเมื่อแรกที่ท่านมาปกครองวัดมีเงินเพียง ๘๐๐.๐๐ บาท
พุทธบริษัทก็เพิ่มขึ้นโดยลำดับกาล ในวันธรรม์สสวนะมีอุบาสก
อุบาสิการักษาศีลและฟังธรรมมากถึงวันละ ๘๐๐ คน ท่าน
เป็นอุปัชฌายะบวชภิกษุ ๔,๘๔๗ รูป เป็นอุปสัมปทาจารย์
๓๖๔ รูป เป็นอุปัชฌายะบวชเณร ๑,๔๕๕ รูป รวมทั้งสิ้น
๖,๖๖๖ รูป

ท่านเป็นผู้ฉลาดสามารถในการปกครอง แนะนำ
สั่งสอนมีความเพียร ไม่เบื่อหน่ายในการอบรมศิษย์ และแสดง
ธรรมสั่งสอนอุบาสกอุบาสิกา ประกอบด้วยคุณสมบัติของผู้
ปกครองอย่างครบครัน มีอริยาถัยเยือกเย็นหนักแน่น มี
เมตตา กรุณา มหิตา โอบอ้อมอารี แก่ศิษยานุศิษย์และแก่คน
ทั่วไป จึงเป็นที่เคารพนับถือสักการบูชาของบรรดาสาธุชน
เป็นอันมาก

ท่านเป็นผู้ไม่สะสมสิ่งของที่ได้มา บริจาคเป็นบุญ
กุศลแทบทั้งสิ้น แจกจ่ายแก่ศิษย์และภิกษุสามเณรตลอดถึง
อุบาสกอุบาสิกาในวัดบ้าง ส่งไปถวายตามวัดต่างๆ ในหัวเมือง
ที่ติดต่อกันมาบ้างเป็นนิตย์ พิมพ์หนังสือธรรมแจกด้วย
ทุนของท่านบ้าง ผู้อื่นบริจาคร่วมบ้าง ไม่น้อยกว่า ๑๐๐ เรื่อง
เป็นหนังสือประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ เล่ม และพิมพ์วิธีให้ ๕
ครั้ง แจกอีกประมาณ ๑,๕๐๐,๐๐๐ แผ่น

นอกจากนี้ยังช่วยอุปการะทำนุบำรุงวัดเขาบางทราย
จังหวัดชลบุรี ให้เจริญขึ้นเป็นลำดับ มีการซ่อมพระอุโบสถ
สร้างกุฏิ ทำถนน สร้างโรงเรียนมัธยมขึ้นในวัดเขาบางทราย
เป็นตึกคอนกรีต ๒ ชั้น ๒ หลัง จุนักเรียนได้ประมาณ ๔๐๐

คน สร้างเขื่อนกันน้ำฝน เพื่อเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งเป็นประโยชน์แก่ชาวดักและชาวบ้านที่ใกล้เคียงมาก และได้สร้างตึกผ่าตัดให้แก่โรงพยาบาลชลบุรี ๑ หลัง มีเครื่องมือเครื่องใช้ในการผ่าตัดอย่างครบถ้วน

ท่านเป็นผู้เคร่งครัดในธรรมวินัยและกิจวัตร รู้จักประมาณตน ไม่ถือความเห็นตนเป็นใหญ่ สิ่งใดพลาดยอมทำใหม่แก้ไขให้ถูกเมื่อมีผู้ทักท้วง มีเหตุผลเป็นธรรมเป็นวินัย เป็นผู้ตรงไปตรงมาไม่มีแง่อนมารยา สงบเสงี่ยม ไม่เคยพูดคำหยาบ กล่าวแต่วาจาอ่อนหวาน ไม่กล่าวให้เจ็บใจคนอื่น เรื่องอันไม่ใช่กิจของสมณะไม่พูดถึง ถ้ามีผู้นำมาพูดหากเป็นผู้น้อยก็ห้ามเสีย หากเป็นผู้ใหญ่ก็เป็นแต่ขี้มโดยมรรยาท มีอาการสงบสม่ำเสมอ ไม่โลเล ไม่พูดถ้อยคำไร้สาระ พูดแต่สิ่งที่เป็นงานเป็นการ ประกอบด้วยอรรถด้วยธรรม มีประโยชน์ ไม่พูดเล่นตลกคะนองแต่ไหนแต่ไรมา

ทำตนเป็นเนติแบบอย่างสมกับเป็นผู้นำหมู่คณะ เป็นผู้ปกครองศิษยานุศิษย์ พุทธบริษัท ตลอดถึงคณะสงฆ์ เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ของคนทุกชั้น สอนคนอื่นให้ละเว้นในสิ่งไรท่านยอมละเว้นไม่ประพฤตีสั่งนั้นด้วย ไม่เป็นแต่สอนคน

ณ

พระนิรันตรญาณมุนี
พระอุดมศีลคุณ
พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ศิลาจารย์
พระครูสังฆกิจโกศล
พระมหาพิง
พระมหาเขียน

และในปีเดียวกันนั้น ทรงตั้งพระราชกวีเป็น
อุปชฌายะ ตามมติของพระเถรานุเถระในวัดเทพศิรินทราวาส
ในขณะนั้นการปกครองวัดดำเนินตามแบบอย่าง ในสมัยเจ้า
พระคุณสมเด็จพะพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ มิได้เปลี่ยน
แปลง

ต่อมาทางการคณะสงฆ์ตั้งพระราชกวี (ชินทศโต
เอื้อน) เปรียญ ๗ ประโยค พระคณาจารย์เอก เป็นผู้รักษา
การณเจ้าอาวาส เมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ และ
เป็นเจ้าอาวาสเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ๒๔๔๘ นับเป็นเจ้าอาวาส
วัดเทพศิรินทราวาส องค์ที่ ๖

ภายหลังทรงเลื่อนพระราชกวี เป็นพระชินทัตตกวี
ศรีวิสุทธิคณาภรณ์ ธรรมิกคณิสสร บวรสังฆารามคามวาสี
พระราชาคณะเสมอชั้นเทพ เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ.
๒๔๔๘

คิลานวาท

คำสอนคนเจ็บ

ของ

สมเด็จพระพุฒาจารย์

(ญาณวรเถร)

ปัจฉิมโอวาท

ของ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ

ไม่ตายคราวนี้ ก็ตายคราวหน้า อย่าเศร้าโศก
เสียที่ที่ศึกษาปฏิบัติมา ร้องไห้เศร้าโศก ก็ร้องไห้เศร้า
โศกสังขารที่เกิดแก่เจ็บตายนั้นเอง ที่ไม่ร้องไห้เศร้าโศก
นั้น มิใช่ว่าจะเป็นคนใจไม่ไส้ระกำอะไร.

ธรรมของพระก็คือ :-

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา

ย่นลงก็ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา แล้วปรินิพพาน
ไม่ต้องเกิด มาแก่ มาเจ็บ มาตายอีก ๆ

มีบัญชาให้บันทึกไว้ เมื่อเช้า ๑๔ พฤษภาคม ๒๔๙๔

คิลานาวาท

คนเจ็บควรพิจารณาภายนอกก่อนว่า ความเจ็บ
เป็นทุกขเวทนา จะไม่ให้เจ็บตามใจไม่ได้ ลางคนเมื่อ
เจ็บปวดขึ้น ก็อยากให้เจ็บปวดนั้นไปเป็นในที่ต่าง ๆ เช่นเท้า
เจ็บก็บ่นว่าเจ้ากรรมเฉพาะมาเป็นที่เท้า จะเดินไปไหนก็ไม่ได้
เจ็บมือดีกว่า ถ้าเจ็บมือก็บ่นว่า เจ็บมือข้างลำบากจริง ๆ จะ
ทำอะไรก็ไม่ถนัด ปวดศีรษะจะดีกว่า ครั้นปวดศีรษะ ก็บ่น
อีกว่า ปวดศีรษะเหลือทน กิดอะไรก็ไม่โปร่ง จะหลับนอน
ก็ไม่ผาสุกเจ็บที่อื่นดีกว่า ขอเปลี่ยนอยู่เสมอทุกแห่ง ที่แท้ก็
ไม่อยากให้เจ็บเป็นอะไรหมด ลางที่เมื่อเป็นอะไรสักนิดมัก
หงุดหงิดถึงบ่นว่า ไม่ควรจะเป็นเลย ทำไมคนอื่นเขาจึงไม่
เป็น เฉพาะมาเป็นแต่เรา ดังนั้ก็มี

ความเจ็บไข้ทั้งมวล ซึ่งมีจำนวนนับไม่ถ้วน เป็น
 ของสำหรับมนุษย์สตรีบุรุษทั่วกันต้องรับ จะปลื้มตัวเสีย
 ไม่ได้เลยเป็นอันขาด สมเด็จพระโลกนาถสัมมาสัมพุทธเจ้า
 จึงตรัสสอนไว้ ให้สตรีบุรุษคฤหัสถ์บรรพชิตหมั่นพิจารณา
 บ่อยๆ ว่า เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บ
 ไข้ไปได้ ควรพิจารณาให้เห็นตามความจริงที่ปรากฏอยู่ ถ้า
 การบ่นว่าทำให้เจ็บไข้หายได้แล้ว ทุกคนที่บ่นว่าควรบ่นว่าให้
 มาก เจ็บไข้คงหายหมด จะต้องรักษาเสียว่าทำไม บ่นๆ
 ว่าๆ เอาอีกแล้วกัน คงหายสมความปรารถนา เมื่อรู้แน่ว่าเป็น
 การจำเป็นจะต้องเจ็บไข้แล้ว ไม่ควรที่จะบ่นว่าหรือครวญคราง
 ให้เปลืองเสียงเปล่าๆ ฟังใครครวญว่า การครวญนั้นจะหายได้
 หรือ ถูหายได้คนทั้งหลายควรครวญกันทั่วบ้านทั่วเมือง ไม่
 ต้องหาหมอรักษา ที่แท้การครวญครางมีแต่จะให้ผู้อื่นรำคาญ
 หนักหนา และทำให้ผู้รักษาพยาบาลรู้สึกอึดอัดหนักใจไม่สบาย
 ผู้เจ็บมีวุ่นวายกับครวญเสียแล้ว ก็ไม่ได้ฟังพิจารณาตาม
 ธรรมให้ชัดเจนตามความจริง เมื่อตายจะไม่มีสติ ไม่มีใคร
 สรรเสริญเลย เวลาจะตายนั้นพินิจกว่า เราต้องตายเป็น
 แน่แท้ ควรทำแต่ความดี ไม่ควรประพฤติชั่ว ให้ความชั่ว

ติดตัวไป ควรทำกายวาจาใจกับความเห็นให้บริสุทธิ์ อย่าให้มีโทษ

อนึ่ง ว่าถึง บุญคุณของคนรักษายาบาล เราไม่สามารถที่จะทดแทนคุณเขาได้ ในเวลาที่เรตายไปแล้ว เพราะเขาตั้งใจจะให้เราหายเจ็บ ได้เป็นสุขสบาย สู้อดทนไม่เป็น อันกินอันนอนทนุบำรุงเราทุกอย่าง ถ้าเราหายเจ็บก็จะได้สนองคุณเขา ถ้าไม่หายก็ไม่มีเวลาจะสมนาคุณ เพราะฉะนั้น ควรพูดกะเขาด้วยถ้อยคำที่ไพเราะอ่อนหวานจับใจ ให้สืลให้พรเขา อย่าทำอย่าพูดให้เขาเดือดร้อนรำคาญต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดีที่สุด จะได้ไม่เป็นเวรเป็นกรรมต่อไป และจะชื่อว่าสนองคุณเขาด้วย ตามส่วนที่เรากำลังเจ็บอยู่พอจะทำได้ เพราะฉะนั้น ถ้าพลาดพลั้งด้วยกายวาจา ก็ควรขอขมาโทษเสีย จะได้ไม่เป็นเวรเป็นกรรมต่อไป

กลางคนเมื่อป่วยหนักก็มีโทษะมาก คุณคนโน้นคำคนนี้ เช่นโกรธตั้งแต่ให้ไปตามหมอ ไปตามข้าไปหน่วยก็โกรธ หมอไม่อยู่ก็โกรธ หมอมาซ้าก็โกรธ บดยาไม่ทันใจก็โกรธ หรือเมื่อได้ยามาแล้ว มีคนทำด้วยยาพลัดตกแตก ไม่ทันถึงมือก็โกรธ เกิดความทุกข์เราร้อนลงโทษตัวเองอีก

มาก ถึงกล่าววาทะคำ หรือลงที่คนเดินดงก็เรียกตัวมาเอา
ไม้เคาะตาคุ่มเป็นต้น รวมความว่า เมื่อเจ็บก็เจ็บทุกซอก
มากแล้ว ยังเพิ่มทุกข์ที่ทำให้รำคาญเดือดร้อนอีกต่ออีก
แค้นแน่นหน้าอกเพิ่มเติมเข้าอีก ขาดทุนเปล่าๆ ควร
พิจารณาตรึกตรองดูว่าเจ็บก็ส่วนเจ็บ ยอมไปตามเรื่อง
ของความเจ็บ ไม่ควรจะทุกข์ร้อนเกินไป แสดงอาการ
ทรมานทุยกระวนกระวายอยากให้อาย ขวนขวายจนเกินส่วน
ควรปฏิบัติสังขารไปตามสมควร

เมื่อเจ็บไข้ขึ้น ไม่ว่าจะเป็นโรคชนิดไหนหมด ไม่
ควรประมาท ควรนึกว่าเจ็บน้อยนี้อาจเจ็บมาก และอาจ
ถึงตายก็ได้ เพราะฉะนั้น เมื่อมีธุระอะไรติดตัวอยู่ ควร
ชำระสะสางให้เรียบร้อย เช่นใช้หนี้สินเงินทอง แบ่ง
ทรัพย์สินมรดกให้แก่บุตรธิดาหรือภรรยาสามีและญาติพี่น้อง ผู้
สมควรจะได้รับ ถ้าตายลงจะได้เรียกว่าไปดีมาดี ไม่เกิดแก่ง
แย่งฟ้องร้องวิวาทกันภายหลัง การทำเช่นนั้นไม่ใช่แข่งตัว
ลงคนถือกันต่างๆ เช่นถ่ายรูปหรือทำพินัยกรรมแล้ว รู้สึก
เท่ากับเป็นลงส่อให้ตัวตาย ที่จริงไม่เป็นเช่นนั้นเลย กลับ
เป็นผู้รู้เท่าทันตามธรรมดาที่ขึ้นอีก และชื่อว่าเป็นผู้ไม่กลัว

ตาย และยังหลงต่าง ๆ ว่าให้ทรัพย์สินมบัติลูกหลานภรรยาสามี
แล้ว เวลาที่ยังไม่ตายเขาอาจปกครองสมบัติไม่ได้ มักจะเอา
ไปทุ่มเทเสียหยาบบ้าง หรือจะไม่ประทับประครองดูแลปฏิบัติ
รักษาพยาบาลตัวให้เต็มมือเหมือนเมื่อยังไม่ได้แบ่งมรดก คือ
กลัวเขาจะทอดธุระไม่ดูแลตัวบ้าง

อนึ่ง เวลาจะตายจริง อย่างนึกเลือกเวลา สถานที่
บ้านเมือง หรือเลือกโรคเพราะเป็นสิ่งที่เลือกไม่ได้ เมื่อเลือก
ไม่ได้แล้ว ไม่ว่าเวลาไร ไม่ว่าโรคอะไร จะตายที่ไหน ก็ได้
ทั้งนั้น จะบังคับหรือสั่งให้เป็นตามความพอใจไม่ได้เลย เช่น
ไปไหน ๆ อาจเป็นลมล้มตกลงในท่อข้างถนนตายก็ได้ หรือ
ไปไกล ๆ เช่นข้ามประเทศสถานที่อยู่ไป อาจไปตายก็ได้ หรือ
จะเลือกโรคว่า ขอให้ตายเพราะโรคที่สบาย ๆ เกิด เป็นการ
สะดวกดี จะได้ไม่ทนทุกข์ทรมานต่าง ๆ ตั้งนี้ไม่ได้ ถ้า
เลือกได้แล้ว คนทั้งหลายครั้งปู่ย่าตายาย คงไม่ตายเพราะโรค
ทรมานทรมายกระสับกระส่าย ตายลำบากยากเข็ญ คงตายเพราะ
โรคที่สบายเสียหมด ถ้าเป็นจริงอย่างนั้น โรคที่เลวทรมาน
ต่าง ๆ ก็จะต้องอยู่แก่คนภายหลัง สถานที่ต่าง ๆ จะเลือกก็ไม่ได้
เช่นจะตายในที่ของตัวไม่อยากตายในที่อื่น อยากตายบนที่
นอนที่อ่อนนุ่ม ก็เลือกไม่ได้

ยังมีการถือลัทธิต่าง ๆ อีก เช่นคนจะตายต้องเอา
เสื้อผ้าใหม่มาสวมและนุ่งให้จะได้มีของติดตัวใหม่ ๆ ในเมืองผี
ข้อนี้ไม่น่าเชื่อเลย คนตายแล้วจะหอบหัวเอาของเช่นนั้นไป
ไม่ได้ ข้าจะเพิ่มความลำบากให้แก่ผู้จะตายเข้าอีก ทำให้พระบั
พระอนันตาทุเรศ กลับเป็นอันตรายแก่การตั้งสติ แม้แต่ร่าง
กายซึ่งเป็นของรักยิ่ง ก็จำต้องทอดทิ้งไว้เอาไปไม่ได้ ของ
เหล่านั้นจะเอาไปได้อย่างไร มีแต่จะเบือนเหินถ่วงน้ำเหลือง
น้ำเลือด ในที่สุดก็คงเป็นขี้เถา เพราะถูกไฟเผาไหม้เป็นจุณ
ไปหมดไม่เหลือเหลือ หรือฝังก็จมดินยุ่ยเป็นดินไป

ความเจ็บให้พึงเห็นว่า มันก็ดับของมันอยู่เสมอ
เป็นธรรมดา แต่เปลี่ยนท่าย้ายไป เช่นเดี๋ยวนี้อันเป็นเช่นนั้น
บัดเดี๋ยวก็กลายเป็นอย่างใหม่อีก เกิดแล้วดับเรื่อยไปทนอยู่
ไม่ได้ เช่นปวดศีรษะ ปวดก้น ปวดอยู่ไม่ได้ ที่ปวด
ถึงตายก็คือร่างกายทนไม่ไหว ต้องแตกดับ ลงท้ายดับหมด
ทั่วกัน

ต่อไปนี้ ควรพิจารณาภายในร่างกายจิตใจนี้ ซึ่ง
แบ่งเป็นชั้น ๕ คือ รูป ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ สังขาร ๑
วิญญาณ ๑ รูปได้แก่ร่างกายนี้ เวทนาได้แก่สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์

ไม่สุข สัญญาได้แก่จํารูป จําสีง จํากลิ่น จํารส จํายืน
 ร้อนอ่อนแข็งที่มาถูกาย จํารื่องในใจ สังขารได้แก่นึกถึงรูป
 นึกถึงเสียง นึกถึงกลิ่น นึกถึงรส นึกถึงเย็นร้อนอ่อนแข็ง
 ที่มาถูกาย นึกถึงรื่องในใจ วิญญาณได้แก่รู้สึกทางตา รู้
 รู้สึกทางหู รู้สึกทางจมูก รู้สึกทางลิ้น รู้สึกทางกาย รู้สึก
 ทางใจ พึงพิจารณาด้วยปัญญาว่า รูปเกิดขึ้นไม่เที่ยง ยักย้าย
 ผันแปรเสื่อมดับเป็นธรรมดา และไม่อยู่ในบังคับบัญชาของ
 ใคร เวทนาเกิดขึ้นไม่เที่ยง ยักย้ายผันแปรเสื่อมดับไปเป็น
 ธรรมดาและไม่อยู่ในบังคับบัญชาของใคร สัญญาเกิดขึ้นไม่
 เที่ยง ยักย้ายผันแปรเสื่อมดับไปเป็นธรรมดา และไม่อยู่ใน
 บังคับบัญชาของใคร สังขารเกิดขึ้นไม่เที่ยง ยักย้ายผันแปร
 เสื่อมดับไปเป็นธรรมดา และไม่อยู่ในบังคับบัญชาของใคร
 วิญญาณเกิดขึ้นไม่เที่ยง ยักย้ายผันแปรเสื่อมดับไปเป็น
 ธรรมดา และไม่อยู่ในบังคับบัญชาของใคร

เมื่อพิจารณาพิสดารอย่างนี้แล้ว จงย่อขันธ ๕ เข้า
 เป็นนาม ๑ รูป ๑ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๔ นี้
 เป็นนาม ๑ รูปเป็นรูป ๑ แล้ว พิจารณานามรูปนี้ด้วย ปัญญา
 ว่า เวทนา สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ ไม่สุข ปราภวัจนแล้วก็ดับวิปไป

ไม่มีเหลือ ผลัดเปลี่ยนเกิดดับไปจนตาย สัญญา ๖ มีจำรูป
 เสียเป็นต้น ปรากฏขึ้นอย่างหนึ่งแล้วก็ดับวิบัติไป จำอย่าง
 อื่นแล้วก็ดับวิบัติไปอีก เช่นนี้ไปจนตาย สังขาร ๖ มีนี้ถึง
 รูปเป็นต้น นึกแล้วก็ดับวิบัติหายไป ไม่มีอะไรเหลือจนตาย
 วิญญาณ ๖ มีความรู้สึกทางตาเป็นต้น รู้สึกขึ้นทางไหนก็ดับ
 ไปทางนั้น ผลัดเปลี่ยนกันอยู่ไม่หยุดหย่อนไปจนตาย เหลวๆ
 ไม่มีสาระแก่นสารยิ่งกว่าลม ไม่มีเราเขา ทั้ง ๔ อาการนี้
 เหลวๆ ทั้ง ๔ ไม่มีอะไรเที่ยง มีแต่เสื่อมไป จางไป สิ้นไป
 ดับไปเป็นที่สุด ไม่ควรยึดถืออะไรหมก นามทั้ง ๔ นี้ เกิด
 จากรูป รูปก็เกิดผสมด้วยธาตุ ๕ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ
 ธาตุ เหล่านี้ เข้ามาเป็นรูปแล้ว ก็เสื่อมสิ้นยักเยื้องแปรไป
 ที่สุดก็กลับไปอยู่กับธาตุเดิมภายนอก เช่น ผม ขน เล็บ ตัด
 โกร่วรงหล่นก็ไปอยู่กับธาตุเดิมคือ ดิน ฟันก็กร่อนเข้าไป
 กายก็ถูกเป็นไคลร่วรงหล่นไป ถายเป็นอุจจาระตกไปอยู่กับดิน
 อย่างเดิม น้ำดื่มเข้าไปแล้วก็บ้วนออกมาเป็นขะพะ เป็น
 บัสสาวะ เป็นเหงื่อ เป็นน้ำตา น้ำมูก เป็นน้ำเหลืองน้ำเลือด
 ธาตุไฟคืออบอุนตามตัว ธาตุลม เช่น ลมหายใจ อากาศธาตุ
 เช่นในช่องจมูก ก็เสื่อมติดธาตุดิน ธาตุน้ำ ออกมาด้วยทุก

คราว ทุกลมหายใจเข้าออกเสมอ ทั้งหลับตื่น เดิน ยืน นั่ง นอน ไม่ได้หยุดหย่อนไปจนตาย รูปแลเห็นได้และเป็นที่อาศัยของนาม ก็ไม่มีสาระแก่นสารเที่ยงถาวร มีแต่เสื่อมสิ้นแปรผันแตกดับ ไม่มีเราเขา หาไม่ได้ ควรหรือจะไปนิยมยินดี หลงรักใคร่ยึดถือนามซึ่งเหลวๆ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปๆ เป็นนามรูปเหมือนกันหมดทั่วทั้งโลก ดูส่วนที่ล่วงไปแล้วก็หมดไปแล้วจริงๆ ถอยมาดูปัจจุบันก็กำลังหมดไป เปลี่ยนไปเหมือนที่ล่วงมาแล้วอย่างเดียวกัน แม้ในอนาคตก็จักเป็นเหมือนกับอดีตและปัจจุบัน ไม่แปลกต่างอะไรกัน

ควรพิจารณาอย่างย่อ ในเวลาจวนจะตาย ตั้งต่อไปนี้ นามรูป อนิจจัง นามรูปไม่เที่ยง ไม่คงทน ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ไม่ถาวร ไม่ตั้งอยู่เสมอรา้ไป นามรูป ทุกข์ นามรูปเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ มีความเสื่อมสิ้นยากย้ายแปรผันเก่าแก่คร่ำคร่าชำรุดทรุดโทรมแตกดับไปเป็นธรรมดา นามรูปอนัตตา นามรูปไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาอันนอนขอร้องของใคร ไม่มีตัวตน ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่ของเรา เป็นของกลางๆ ไม่เป็นของใคร เป็นแต่นาม ๑ รูป ๑ เท่านั้น

ลางคนจะฉงนว่า พิจารณาไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็น
 อนัตตานี้ ดูไม่เกี่ยวกับพระพุทธรูปพระสงฆ์เลย ไม่ได้บริการ
 ว่า พุทโร ๆ หรือ อรหิ ๆ เช่นนี้ พึงเข้าใจว่าการที่บริการ
 อย่างนี้คือตอก ถ้าไม่รู้พระคุณของท่าน ก็ถึงแต่ชื่อของท่าน
 ไม่ถึงหัวใจท่าน ส่วนการพิจารณาไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็น
 อนัตตานั้นถึงหัวใจท่าน การถึงชื่อที่ท่านกับถึงหัวใจท่าน
 อย่างไหนจะดีกว่า เพราะความจริงทั้ง ๓ ออกมาจากหัวใจท่าน
 ท่านเห็นก่อนใครหมด และโปรดปรานมาก ทรงสั่งสอน
 ศิษย์สาวกมากกว่าคำสั่งสอนอื่น ๆ ทั้งหมด ถ้าพระองค์ใด
 พระสงฆ์ไม่รู้ความจริงทั้ง ๓ นี้ ก็เป็นพระพุทธรูปเจ้าไม่ได้
 เป็นพระสงฆ์ไม่ได้ ผู้พิจารณาความจริงทั้ง ๓ นี้ เป็นผู้ถึง
 หัวใจพระพุทธรูปเจ้า และหัวใจพระสงฆ์ทุกองค์ ส่วนความจริง
 ทั้ง ๓ นี้เป็นพระธรรมที่แท้จริง เมื่อพิจารณาเห็นความจริง
 ทั้ง ๓ นี้ ก็ชื่อว่าอยู่กับพระธรรมที่แท้จริง

เพราะฉะนั้น ผู้ใดพิจารณาความจริงคือไม่เที่ยง
 เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานี้ ผู้นั้นชื่อว่าอยู่กับหัวใจพระ
 พุทธรูปเจ้า หัวใจพระธรรมแลหัวใจพระสงฆ์ จงอุตส่าห์
 พิจารณาให้เห็นจริง แจ่มแจ้งชัดเจนตามความจริงเถิด

ควรพิจารณากำหนดให้มาก เมื่อเวลายังสบายดีไม่ป่วยไข้ ต้องซักซ้อมฝึกหัดปัญญานี้ไว้ให้ชำนาญ ในเวลาจะนอนควรพิจารณาด้วย เพราะบางคนนอนหลับตายไปก็มี ฟังสะสมอบรมข้อปฏิบัติให้ชำนาญ แล้วยกเครื่องไว้แต่ยั้งๆ จนหมดสงสัย เมื่อเจ็บน้อยเจ็บมากหรือจะตายก็ใช้เครื่องกำจัดป้องกันชนิดเดียวกัน คุณนายทหารมีตาบหรือกระบี่เป็นต้น ก็ใช้ยุทธวิธีฟาดฟันเข้าศึกให้ย่อยยับ จนสุดความสามารถไม่ถอยท้อย่อหย่อนเลย และควรฝึกหัดใช้ดาบหรือกระบี่เป็นต้นไว้ให้คล่องแคล่ว เมื่อถึงเข้าเวลาไรก็จะใช้ได้สะดวกดี

เกิดมาชาติหนึ่งจะตายดีหรือไม่ดี ก็ตายหนเดียวเท่านั้น จะตายแก้ตัวอีกหนหนึ่งหรือสองหนไม่ได้ ควรจะตายอย่างดีที่สุดที่จะตายได้ ก็มีความองอาจกล้าหาญและมีอาการอดทนเข้มแข็ง บริสุทธิ์สะอาดปราศจากโทษโดยประการทั้งปวง พร้อมทั้งกายวาจาใจและทิฐิฐิความเห็น มีสติสัมปชัญญะและปัญญาสามารถอย่างดีที่สุด ผู้ใคร่และปฏิบัติได้คงอธิบายมาแล้วนี้ ผู้นั้นนับว่าไม่ต้องเกรงกลัวต่อความตายเลย เป็นผู้ตายได้อย่างที่สุด สมกับที่เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นของดีประเสริฐอย่างยิ่ง ถ้าปฏิบัติถึงที่สุด ก็หมดภพชาติ ถ้ายังไม่ถึงที่สุด ก็ไปสุคติ ไม่ต้องไปทุคติเป็นแน่แท้ทีเดียว

สมเด็จพระเจ้า ในความรู้สึก ของข้าพเจ้า

โดย.... พุทธทาส อินทปัญโญ.

.....ข้าพเจ้าขอภาวนา ให้บรรดาผู้นำทั้งหลาย
จะเป็นผู้นำหมู่คณะหรือนำโลกก็ดี. จงได้มี
คุณธรรมเหล่านี้ เพื่อให้ทุกคนที่อยู่ในขอบข่าย
ที่อาจะช่วยเหลือกันได้ ได้รับความเห็นอก
เห็นใจ ด้วยเมตตาที่ประกอบด้วยธรรม อย่าง
เพียบพร้อมด้วยเกิด, และถ้าเป็นไปได้ ขอให้
ท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชได้มาเกิด เป็น
ผู้นำในทางวิญญาน ในขณะที่โลกกำลังเต็มไปด้วย
ด้วยวิกฤติการณ์ อันโหดร้ายยิ่งขึ้นทุกทีนี้เทอญฯ...

สมเด็จพระเจ้า ในความรู้สึก ของข้าพเจ้า

ตามความรู้สึกของข้าพเจ้า ท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงอยู่ในฐานะปราชญ์บุคคลพิเศษ เกินกว่าที่พวกเราจะหยั่งลึกถึงส่วนลึก แห่งจิตภาวะหรือสติปัญญาของท่านได้, ยิ่งโดยเฉพาะคุณธรรมของท่านแล้วก็ยังหยั่งถึงได้ยากยิ่งขึ้นไปอีก : ดังนั้น เมื่อเราถือเอาตามความรู้สึกของเรา แล้วบรรยายอะไรออกไป ก็จะมีส่วนที่ผิดพลาดจากความเป็นจริง เป็นการ “พูดผิด—ทำผิด” ต่อสภาพจริงแท้ของท่านไป โดยไม่รู้สึกรู้สีกว่า มีทางที่จะเป็นไปได้. ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อข้าพเจ้าได้รับคำขอร้องจากบางท่านที่ขอร้องให้ข้าพเจ้าเขียนบรรยายเกียรติคุณของท่านอย่างที่ไม่ยอมให้หลีกเลี่ยงเช่นนั้น, ข้าพเจ้าก็มีความรู้สึกที่เรียกได้ว่า “ถูกบังคับ” ให้ทำอันตรายแก่ตัวเอง อย่างที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เช่นเดียวกับพวกเราเด็กๆ บ้านนอกในสมัยข้าพเจ้ายังเป็นเด็ก จะร้องอุทานกันออกมาว่า “กรรมแล้ว แก้วตาเอ๋ย” ซึ่งยังคงติดหูอยู่จนกระทั่งบัดนี้; ไม่มากก็น้อย.

ที่จริงนั้น ถ้าเราจะไม่บรรยายอะไรกันเสียเลยนั้นแหละบางทีเรา
อาจจะยังคงรักษาความศักดิ์สิทธิ์ของท่านไว้ ได้มากกว่า.
อนึ่ง ถ้าเราจะเกิดสะเพร่ากัน จนถึงกับว่าใครอยากจะบรรยาย
อะไร ก็ว่ไปตามใจชอบแล้ว น่ากลัวว่ามันจะกลายเป็นการ
ระดมกันบ้ายสีพระพุทธรูป ที่งามผุดผ่องหาที่ติมิได้อยู่แล้ว
ให้กลายเป็นอะไรไปเสียแล้วก็ได้. ^๕นี่คือความรู้สึก ที่ยังคง
มีอยู่ในใจของข้าพเจ้า แม้ในขณะที่กำลังเขียนคำบรรยายนี้
ตามคำขอร้องที่ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ จากบุคคลที่เป็นศิษย์
ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้ามหามุนีวงศ์เจ้าคณะธรรมยุต
น่ะไม่ใช่คำออกตัว หากแต่เป็นคำขอร้องที่ทุกคนจะต้อง
สังวรไว้, โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นสาราณียกร
คือผู้รวบรวมเรื่องขึ้นขึ้นพิมพ์โฆษณา ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบ
อยู่โดยอัตโนมัติ.

ในข้อความเก่าๆ เราจะได้พบว่า เมื่อพระเกจิอาจารย์
บางท่าน จะพรรณนาพระคุณของพระบรมศาสดา ท่านได้
ตั้งมาตรฐานขึ้นมาว่า ถ้าจะมีบุรุษคนหนึ่ง มีศีรษะ ๑๐๐๐
ศีรษะ, ในหนึ่งศีรษะมี ๑๐๐๐ ปาก, ในหนึ่งปากมี ๑๐๐๐ ลิ้น,
แต่ละลิ้นระดมพรรณนาพระพุทธรูปไปต่าง ๆ กัน เป็นเวลา

กัลป์หนึ่ง ก็ไม่สามารถพรรณนาพระคุณของพระองค์โดย
 รายละเอียดให้หมดสิ้นได้ แม้ว่าสมเด็จท่านจะไม่ได้มีอะไรมาก
 ถึงอย่างนั้น หรืออยู่ในระดับเดียวกันนั้น แต่ก็ควรสงเคราะห์
 ไว้ในประเภทนั้นตามสัดส่วนที่ลดหลั่นกันลงไป แม้จะไกล
 ออกไปสักเท่าไร; ทั้งนี้ก็เพราะว่าท่านต้องมีอะไรๆ ที่ยังไม่
 ปรากฏแก่พวกเราอีกมากนัก. เราดูท่านไม่ค่อยออก, ท่าน
 ไม่ได้แสดงออก เพราะไม่ประสงค์จะอวดตามแบบนักเลงเก่า
 แท้ ดังนั้นต้องยังมีส่วนที่ใครไม่ทราบ, หรือยังมีส่วนที่ถ้า
 ไปรู้เข้า ก็ไม่รู้จะเรียกว่าอย่างไร หรือพรรณนาบรรยายออก
 ไปได้ด้วยคำพูดว่าอย่างไร, ใครเป็นคนรู้บ้างว่า ถ้าสมมติว่า
 ท่านยังอยู่มาถึงเวลานี้ จะมีอะไรเปิดเผยหรือแสดงให้เห็น
 ออกมาอีก? และจะมีอะไรบ้างในสิ่งเหล่านั้น ถ้าเปิดเผย
 ออกมา พวกเราจะถึงกับงงกันหึ่งหงักก็ยังได้ ใครจะเป็น
 คนรู้? คุณอันละเอียดอ่อนบางอย่างของท่าน เราไม่เข้าใจ
 อย่างทั่วถึง แล้วก็บังอาจเดาพูดอะไรออกไปในทางที่ตรงกัน
 ข้าม, หรือขัดกันเสีย, หรือผิดรูปจนถึงกับกลบมิดไป. บาง
 อย่างเราอาจจะตีค่าหรือตีความผิดไปมากโดยไม่รู้สีกตัว จน
 เป็นการทำบาปอย่างหนึ่งไป ก็ได้. ทั้งหมดที่กล่าวนี้ ไม่ใช่

เป็นการชวนให้บิดพริ้วเถลไถลในการเขียน หากแต่ต้องการให้ช่วยกันระมัดระวังเป็นพิเศษ เท่าที่จะระมัดระวังได้ ในการที่จะพรรณนาพระคุณของท่านให้ถูกต้องครบถ้วน และลึกซึ้งถึงที่สุดจริง ๆ เพื่อว่าจะไม่กลายไปเป็นการกระทำชนิดที่ระบายสีพระพุทธรูปที่ผู้มองเป็นประภัสสรอยู่แล้วในตัว ให้เสื่อมรำลึกคลายความศักดิ์สิทธิ์ที่สูงส่งไป ดังที่กล่าวแล้วนั้น สำหรับข้าพเจ้าเอง ก็จะขอแสดงความรู้สึกในใจว่า จำใจทำไปโดยมีความวิตกว่า “กรรมแล้ว แก้วตาเอ๋ย” รู้สึกอยู่ในใจอยู่นั่นเอง. ข้าพเจ้าจะได้บรรยายความรู้สึกไปตามที่รู้สึกจริงๆ ด้วยเจตนาให้เป็นเครื่องบูชาคุณของท่านเจ้าพระคุณองค์นั้น.

๑. ความอ่อนไหวสุขุมรอบคอบของสมเด็จพระสังฆราช

ท่านมีมากจนถึงกับข้าศึกต้องพ่ายแพ้ภัยตัวไปในที่สุด ไม่แพ้พานคณะสงฆ์, มีตัวอย่างเห็นได้เหมือนรินทรกลิ้ง ออกหนังสือสุนทิตที่เรียกได้ว่าเป็นการตำ หรือฟาดฟันมุ่งจะทำลายคณะสงฆ์ในสมัยหนึ่ง ซึ่งเป็นสมัยที่สมเด็จพระสังฆราชท่านตั้งอยู่ในฐานะเป็นม้านสมองของสถาบันด้วยองค์หนึ่ง, มีกระสุนหลายลูกซึ่งบุคคลนั้นยิงแล้วลั่นไปยังสมเด็จพระสังฆราชเป็นพิเศษ ซึ่งข้าพเจ้าก็ได้อ่านข้อความเหล่านั้นแล้วสงสัยอยู่ว่า ท่านจะทนได้อย่างไร

ในที่สุดปรากฏว่า ท่านได้จัดการกับทั้งอาละวาด หรือชักชวน
ให้หมู่คณะกระทำการต้อนรับข้างตม้นนี้ อย่างดีที่สุดที่
สมณะทั้งหลายจะพึงกระทำ. ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ถ้ามันเป็น
เรื่องที่เกี่ยวข้องกับองค์ท่านโดยเฉพาะ ท่านอาจจะไม่เอาใจใส่
นรินทร์กลึงเลย ในทุกประการก็ได้. ถ้านรินทร์กลึงได้
กลับมาเวลานี้ แกจะพูดว่าอะไร ในเมื่อแกมุ่งแต่จะกระทำ
ไปด้วยทิวฐิเตือค้อย่างเถรตรงตามตัวหนังสือ, ไม่รู้จักตัวเอง,
ไม่รู้จักโลกในส่วนที่สำคัญชั้นลึกลงไป, ว่าคณะสงฆ์สมัยนี้
จำเป็นต้องทำงานบางอย่าง ชนิดที่ควรพุทธกาลไม่มี หรือ
ไม่ต้องทำ, แต่สมัยนี้ต้องทำอย่างจำเป็นทั้งนี้แล้ว จะให้คณะ
สงฆ์สมัยนี้ทำเหมือนนักบวชสมัยโน้นทุกตัวอักษรของเถรตรง
อย่างไรได้. ข้อที่ท่านโปรดนรินทร์กลึงไม่ได้นั้น ไม่ใช่
ความบกพร่องของท่านซึ่งได้พยายามทำด้วยความอ่อนนไหว
สุ่มรอบคอบแล้ว, แต่เป็นความไม่รู้จักตัวเอง และไม่รู้จัก
คณะสงฆ์ของผู้อาละวาดนั่นเอง. ในการปกครองประเทศ
ก็ดี คณะสงฆ์ก็ดี หมู่คณะย่อยๆ ลงไปอีกดี เราต้องการบุคคล
ที่รู้จักทำศัตถุให้พ่ายแพ้ภัยตัวเอง ยิ่งกว่าอย่างอื่น, เพราะ
เป็นการทำให้เกิดสันติมากกว่าอย่างอื่น, ซึ่งในกรณีนี้เรามี

ท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช และ เป็นเครื่องพิสูจน์
ว่าเป็นสิ่งที่กระทำได้:

๒. ความนิมิตอันอ่อนโยนของสมเด็จพระสังฆราช. เมื่อ
ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นคุณธรรมของของท่านมากขึ้น ๆ ก็เกิดมี
ความรู้สึกขึ้นมาในใจ ซึ่งสรุปได้ว่า ท่านเป็นผู้ที่ “ห้ามล้อ
ไม่ดังครี๊ด”, หรือยิ่งกว่านั้น ก็คือไม่ทำความกระทบกระเทือน
ใดๆ เลยแต่กลับมีผลดีมากที่สุด ยิ่งกว่าพวกที่ห้ามล้อดังครี๊ด
คราด อย่างที่จะเทียบกันไม่ได้เลย. ข้อนี้เป็นสิ่งที่ทำให้เรา
เชื่อและถือได้ต่อไปว่าท่านเป็นผู้ที่ “ไม่มีการเหยียบซ้ำคน
ที่ล้มแล้ว” หรือแม้แต่การที่จะ “ข้ามคนที่ล้ม” เป็นแน่นอน;
เพราะเห็นท่านนิมนต์ถึงขนาดที่อาจจะกล่าวได้ว่า ท่านจะ
“ไม่ข้ามแม้แต่ไม่ทิ่ม” หรือท่อนไม้ที่วางอยู่ ในเมื่อมีทาง
ที่ท่านจะค่อย ๆ เลี้ยวอ้อมไป แม้จะลำบากบ้างสำหรับคนแก่
อย่างท่าน. ท่านเคยทำกับข้าพเจ้า ในลักษณะ “ห้ามล้อไม่
ดังครี๊ด” นี้ด้วยเหมือนกันทั้งที่ข้าพเจ้าเป็นคนที่ท่านได้
ประทานความเป็นกันเองให้มากที่สุดอยู่แล้ว. ข้าพเจ้ามีความ
สลดใจทุกคราวไป ที่ข้าพเจ้ายังทำตามท่านในข้อนี้ไม่ได้ คือ
ยังห้ามล้อใครดังครี๊ดคราดอยู่เสมอ หรือถึงกับดังโพงผางไป

ก็มี. ข้าพเจ้าต้องขอกราบขออภัยโทษจากท่าน ในการที่ไม่สามารถเป็นลูกศิษย์ที่ดีได้ในข้อนี้; และแน่ใจเหลือเกินว่าท่านต้องประทานให้อภัย เพราะสังเกตเห็นว่า ท่านทรวบนิสัยบางอย่างของข้าพเจ้าอย่างดีที่สุดทีเดียว

ความนิยมวลของสมเด็จพระเจ้าจอร์จ เป็นอาวุธของท่าน และเป็นอะไรอื่นอีกหลายอย่าง โดยเฉพาะที่เป็นอย่างยิ่งก็คือ “ความเป็นสมณะชั้นพิเศษ” ของท่าน, ทำให้พวกเราเกิดความรู้สึกได้โดยไม่ยากกว่าพระบาลีที่ว่า “... สมณานิ จทสฺสํ เอตมมํคฺลุมฺตมํ” นี้ เป็นสิ่งที่สมท่านเป็นผู้แสดงให้เห็นว่ามีความประเสริฐที่สุดเพียงไร เพราะพอเห็นท่านหรือบุคคลอย่างท่าน ใครๆ ที่กำลังร้อนมา ก็เย็นได้ทันที, ขอให้บุคคลประเภทนี้ อยู่เป็นมิ่งขวัญของพุทธบริษัท หรือของโลกทุกๆ ไปเถิด โลกก็จะพากันเยือกเย็น.

๓. ความทันสมัยและเหตุการณ์ของสมัย.
สมเด็จพระเจ้าจอร์จเป็นทั้ง conservative และ liberal ได้พร้อมกันไปในตัว อย่างน่าอัศจรรย์. ท่านรักษาสถาบันธรรมเนียมเคร่งครัดในพระวินัย แม้แต่ระเบียบของหมู่คณะ. ท่านเคยกล่าวกับข้าพเจ้าว่า “เกี่ยวกับนิกายฉันมิได้รังเกียจเธอเลย,

แต่สิ่งต่าง ๆ เนื่องด้วยผู้อื่นจึงต้องเป็นไปตามระเบียบของหมู่คณะ” ท่านมุ่งรักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อย ตามแบบฉบับของบูรพาจารย์อย่างไม่เปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นลักษณะของ **conservative** พร้อมกับอีกทางหนึ่ง ท่านก็ทำสิ่งที่ทันสมัยทุกอย่าง อย่างพวก **liberal**. ท่านแสดงธรรมเป็นภาษาจีนทางวิทยุกระจายเสียงในปีแรกที่มีขึ้นในประเทศไทยที่ศาลาแดง ซึ่งข้าพเจ้าเคยฟังด้วยตนเอง. เราอาจจะกล่าวได้ว่า ท่านเป็นผู้เป็กระบบ “ส่งเสียงตามสาย” ขึ้นก่อนใคร ๆ ในกรุงเทพฯ ก็ได้ แม้จะเป็นเพียงภายในเขตวัด. ข้อนี้ย่อมหมายถึงความที่พร้อมเสมอในการทดลองหรือปรับปรุง เพื่อความก้าวหน้าที่เหมาะสมแก่สมัย.

ความเป็นผู้มี **spirit** แห่งอนุรักษ์นิยม (ตามที่เขาเรียกกัน ไม่แน่ว่าจะถูกหรือผิด ซึ่งหมายถึง **conservatism** มื่ออย่างมากในสมเด็จ เช่นท่านยังอยากจะให้มีบทศึกษาเรื่อง บ้างเวกชนิดสี่ คือจิ๋ว—บดินทบาต—เสนาสนะ—เกสัช รวมอยู่ในตัวหลักสูตรนักรธรรมด้วย. ข้อนี้ เป็นสิ่งที่ตรงตามแบบฉบับของโบราณ ซึ่งตรงต่อหลักการของพุทธศาสนาอย่างยิ่ง, บัดนี้ ดูเหมือนเราจะเลิกการศึกษาและการปฏิบัติ

ที่สำคัญที่สุด เท่ากับเป็นหน้าปากคอก ที่สุด หมวดนี้เสีย
 สถานะการณ์จึงเปลี่ยนไปในทางที่น่ากลัว หรือน่าเศร้ายิ่งขึ้น
 ทุกที. โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทสำหรับศึกษาว่า *ยถาปจยัม*
ปวตฺตมานํ ฯลฯ *นิสฺสสฺสโต* *นิชฺชิว* *สฺสฺสโย* นั้นเป็นหัวใจของ
 เนื้อแท้ของพุทธศาสนาที่คนจะมาสู่ศาสนาด้วยการมาอยู่วัด
 เพื่อบวชเป็นต้น จะต้องลงมือเรียนในวันแรกอย่างทะมัดทะเมาะ
 และปฏิบัติให้สูงต่อๆ ขึ้นไป จนกว่าจะเป็นพระอรหันต์ ด้วย
 หลักธรรมบทนั้น การที่สมเด็จพระสังฆราชท่านนั้น นับว่า
 เป็น “อนุรักษนิยม” อันสูงสุด. การที่เราจะละเลยสิ่งที่เคย
 รักษากันมาอย่างเคร่งครัดเช่นนี้เป็นสิ่งที่ต้องคิดดูอย่างมาก :
 มันจะทำให้ภาวะสงฆ์ผันแปรไปจนสูญเสียภาวะเดิมแท้ อันเคย
 มีประโยชน์ยอดเยี่ยม หรือผูกมัดอย่างยิ่ง ไปอยู่เสียในรูปอื่น
 หรือสูญหายไปในที่สุกก็ได้ ; การแก้ไขเปลี่ยนแปลงจึงเป็น
 สิ่งที่ต้องกลมกลืนกันไป กับการรักษาแบบฉบับเดิม. โดย
 ไม่เสียเจตนารมณ์อันแท้จริงของเรื่องนั้น. สมเด็จพระสังฆราช
 ความสุขุมรอบคอบ จึงทำได้ไม่ยากในการที่จะเชื่อมโยงของ
 เก่า ไว้ด้วยวิธีการอันใหม่

๔. ความเป็นนักศึกษาค้นคว้าของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ใน
 ความรู้สึกของข้าพเจ้านั้น รู้สึกว่าอาจจะมิใช่โรบางประการ
 เกี่ยวกับท่านที่ควรถือว่าเป็นการ “ปิดทองหลังพระ” บ้าง
 หรือยังมีได้ปิดเลียบบ้าง ในส่วนที่จะทิ้งไว้ก่อนก็ไม่ใช่ไร
 ข้าพเจ้าได้ฟังคำพูดบางประโยคจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแล้ว รู้สึกใจระรัว
 หัวใจตื้นตันทุกประการ; เช่นเมื่อกำลังวิจารณ์วรรณกรรมที่ลึกซึ้ง
 บางอย่าง จากพระบาลีบางเรื่อง ท่านกล่าวว่า “เรื่องนี้ฉัน
 ค้นพบแล้วตั้งแต่ฉันเฝ้าถวายเสด็จ” หรือบางทีก็ว่า “เรื่องนี้
 ฉันมีความเห็นแตกต่างจากเสด็จ” หรือบางเรื่องท่านกล่าวว่า
 “ฉันเห็นว่า ยังไม่ควรทูลเสนอเสด็จ” ดังนี้ เป็นต้น คำว่า
 เสด็จในที่นี้หมายถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-
 วชิรญาณวโรรส และเป็นเรื่องโดยเฉพาะในสมัยที่มีการริเริ่ม
 ทำตำราเรียนนักเรียน หรือการวินิจฉัยวิจารณ์วรรณกรรมในชั้น
 ลึก แห่งยุคใหม่ ซึ่งมุ่งทำกันจากพระบาลีโดยตรงเป็นส่วน
 สำคัญ จากข้อสังเกตในหลายด้านด้วยกัน ทำให้ทราบได้ว่า
 ท่านมีหน้าที่ “ช่วยเป็นมือที่ขยันขันแข็ง” และเป็นทั้ง “สมอง”
 น้อยนักด้วยรอยแขนงคอยถวายคำปรึกษา” ของเสด็จของ

ท่าน และเป็นอะไร ๆ อีก มากกว่าที่พวกเราในชั้นหลัง ๆ จะสังเกตเห็นหรือทราบได้ทั้งหมด.

ข้าพเจ้าเชื่อว่า ความเป็นนักศึกษาค้นคว้าสังเกต สอบสวน อันแน่นแฟ้นแต่ละเยียดอ่อนของท่านนั้นคงจะได้ เป็นที่สัพพะทัย ของสมเด็จพระยาพระองค์นั้นเป็น อย่างยิ่ง. พวกเราชั้นนี้ ไม่มีบุญ ไม่มี โอกาสได้เห็นเหตุการณ์ นั้น ๆ ด้วยตาเอง. หากได้เห็น ก็จะเป็นบุญตาหรือโชคดี เหลือประมาณ เพราะได้เป็นตัวอย่างที่ดีเลิศ ในวิธีการศึกษา รวบรวมค้นคว้าสำหรับพวกเราในเวลา นี้ โดยไม่ต้องสงสัยเลย เท่าที่เราได้ฟังมาจากท่านบางอย่างนั้น คงจะเป็นส่วนน้อย เหลือประมาณ ของงานอันมหาศาลที่ท่านเหล่านั้นได้ กระทำกัน.

๕. ความอิสระในการใช้ความสังเกตวินิจฉัย ของสมเด็จพระเจ้า. วันหนึ่ง ท่านได้แนะให้ข้าพเจ้าสังเกตว่า “ข้อความในสูตร อย่างมหาสมยสูตร. มหาสติปัฏฐานสูตร เป็นต้น ในที่ฌานิกายนั้นเป็นของเพิ่มเข้าทีหลัง, หรือขยาย ของเดิมให้เชื่องออกไป. ใครจะเชื่อบ้างว่ารายละเอียดของ ข้อความในมหาสมยสูตรนั้นเป็นของพุทธ. ฉันไม่เชื่อ. ข้อ

ความในมหาสติปัฏฐานสูตร ยาวถึงขนาดนั้น เธอเชื่อหรือว่า พระองค์จะตรัสไหว ในคราวเดียวจบสูตร. ตอนปิยรูปสาตรูป มันเหมือนกับการแจกสูตรคุณ ฯลฯ” ข้าพเจ้ารับเอาข้อแนะนำนี้มาใคร่ครวญดูแล้วเกิดความคิดและความเชื่อชนิดอิสระอย่างท่าน, แต่อาจจะเลยท่านไปอีกก็ได้ คือเห็นว่าการคำสั่งสอนทั้งหลาย ไม่ว่าของทีฆนิกายหรือมัชฌิมนิกาย, โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทีฆนิกาย, ที่มีชื่อสูตรนำด้วยคำว่า “มหา....” แล้วทุกสูตรได้แสดงลักษณะแห่งการเพิ่มเติมใหม่ หรือปรับปรุงใหม่ ขยายความออกไปใหม่, อย่างที่จะสังเกตเห็นได้ถนัดเสมอ. ถ้าจะเอาข้อความแห่งสติปัฏฐานสูตร ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค มาเทียบกันดูกับ มหาสติปัฏฐานสูตร ทีฆนิกาย ก็จะเข้าใจเรื่องนี้ได้, และยังจะเห็นสืบไปถึงข้อที่ว่า คำอธิบายของคำว่า “สมุปปาโน” เพียงคำเดียวในสติปัฏฐานสูตร ถูกนำไปเป็นคำอธิบายเรื่อง “กายายานุปัสสี” เต็มหนึ่งบรรพในมหาสติปัฏฐานสูตร ไปเสียเลยเป็นต้น. สำหรับสูตรพิเศษ เช่นมหาปริณิพพานสูตรนั้น กับอรรถลักษณะพิเศษของตัวเองอย่างเห็นได้ชัดเป็นพิเศษอยู่แล้วทั้งอย่างเถรวาทและมหายาน, ว่าได้ไปเอาคัมภีร์พุทธ

ประวัติ ที่ได้อัยกรองไว้แล้วที่ใดที่หนึ่ง มาทำเป็นสูตรๆ นั้น
จึงมีความยาวถึงขนาดที่เอามาเป็นพีของมหาสติปัฏฐานสูตร
ในทีฆนิกาย ด้วยกันได้ดี.

ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
มหาสติปัฏฐานสูตรเลย, แต่การที่จะให้เชื่อว่าพระพุทธองค์
ได้ตรัสสูตรนี้ในคราวเดียว ในลักษณะอย่างนี้ ด้วยคำพูดมี
ปริมาณเท่านั้น ในลักษณะแจ่มชัดคุณ อย่างเช่นตอนปิยรูป-
สาตรูป ซึ่งจะเป็นฝีมือของพระสังคีติกจารย์ หลังจากพุทธ
ปรินิพพาน นั้นท่านทำไม่ได้. ท่านได้แนะนำให้ข้าพเจ้ารู้จัก
สังเกตอย่างอิสระเช่นนี้ อีกหลายเรื่องด้วยกัน. ข้อนี้ ย่อม
แสดงให้เห็นว่ายังมีอะไรบางอย่างซ่อนอยู่ในส่วนลึกแห่งจิตใจ
โดยที่ท่านไม่ได้เปิดเผยแก่คนส่วนมาก หรือทั่วไปนั่นเอง,
เพราะคนเหล่านั้นจะไม่ยอมเชื่อท่าน. โดยเหตุที่เขาไม่กล้า
หรือไม่อาจจะมีความรักความเป็นอิสระอย่างท่าน. ข้อนี้เป็น
เหตุให้ข้าพเจ้ากลับยืนยันว่า ยังมีส่วนที่เรายังไม่ทราบของ
ท่าน เหลืออยู่อีกเป็นแน่, ซึ่งถ้าเปิดเผยออกมา ก็คงจะงง
อย่างหักงอหักกันอีก นั่นเอง.

เรื่องอาจจะเป็นไปได้ถึงกับว่า ท่านไม่ประสงค์จะให้บางคน กล้าคิดกล้าวินิจฉัยอย่างอิสระทำนองนั้น เพราะมันไม่เหมาะสำหรับเขา หรือมันอาจจะเป็นอันตรายแก่เขา. แต่สำหรับข้าพเจ้านั้น สังเกตดูท่านไม่คิดเช่นนั้น เพราะอาจจะเห็นว่า ข้าพเจ้าเป็นคนร้นในทางนี้ จนเกินขนาดไปแล้วก็ได้ จึงได้แนะนำให้รู้จักความเป็นอิสระ ชนิดที่พอจะมีเหตุผล, อย่าให้กลายเป็นบาปไปเสีย. ลักษณะเช่นนี้ ย่อมแสดงอยู่ในตัวแล้วว่ามันเป็นความลำบากยากใจแก่ข้าพเจ้าเพียงไร ในการที่จะบรรยายพรรณนาพระคุณของท่าน ให้ถูกต้องไม่บกพร่อง จนอาจจะเกิดบาปแก่ผู้เขียนได้, ซึ่งทำให้ลังเลไม่กล้าจะเขียนลงไปง่าย ๆ ดังที่ได้ปรารภไว้ข้างต้นแล้ว, ข้อนี้ถ้าหากท่านอยากจะสงวนไว้ให้เป็นความลับ แต่ข้าพเจ้ามาเปิดเผยของท่าน ย่อมไม่เป็นการสมควร และขอรับผิดชอบแต่ผู้เดียว ถ้ามีความเสียหายอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น.

๖. การเคารพความคิดเห็นของตนเอง ในสายตาของข้าพเจ้าที่สังเกตเห็น หลายต่อหลายเรื่องรู้สึกว่าคุณเป็นผู้เคารพความคิดเห็นของท่านอย่าง “แข็งโกร็ก” ซึ่งเทียบส่วนทำนองตรงกันข้ามแล้ว ก็นับว่ามีมากเท่ากับความนิ่มนวล

อ่อนโยนภายนอกของท่าน. . . แต่แม่ท่านจะไม่เห็นด้วย หรือถึงกับไม่พอใจ ท่านก็จะเพียงแต่สายเคียร์เล็กน้อยเท่านั้น และอาจจะยิ้มซ่อนไว้ด้วยก็ได้. . . สำหรับอย่างแรกคือแข่งโก้กจริงนั้น . . . ข้าพเจ้าสมัครตะครุบเอาความเป็นลูกศิษย์ของท่านอย่างยิ่ง, และอาจจะมึนแต่ทำเกินครุไปเสียอีก, สำหรับอย่างหลังนั้น คงจะเหลือวิสัย หรือเปลี่ยนนิสัยของข้าพเจ้าไม่ได้ไปจนตาย. . . ยิ่งแก่ตัว ทำไมยิ่งแข่งโก้กไร้ความนึมนวลยิ่งขึ้นไปทุกที. . . ขอนำท่านนึกสงสารตัวเอง แล้วก็ยิ่งรำพึงถึงสมเด็จพระสังฆราชเมื่อเช้าวาน.

ความ "แข่งโก้ก" ของท่านนี้ . . . จะเป็นเหตุให้มีผู้เข้าใจท่านอย่างผิดๆ บางประการ, เช่นเข้าใจไปว่าท่านเป็นคนตระหนี่ . . . เนื่องจากการที่ท่านไม่ยอมแจกปากกาหมึกซึม ซึ่งท่านไม่ต้องใช้ . . . แต่เขาจะเอาไปทดลองประกวดกันในการแข่งเจาะกระป๋องนม . . . เพื่ออวดกันว่าของใครแข็งแรงกว่าของใคร . . . ซึ่งยอมรับว่าเป็นปากกาที่ดีกว่าของคนอื่นทั้งหมด. . . ท่านคงจะมีความเห็นอย่างเฉียบขาด หรือแข่งโก้ก . . . ว่ามันเป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำโดยเด็ดขาด . . . ไม่ว่าในสถานะการณ์เช่นไรหรือโดยบุคคลชนิดใด. . . ทำไมเราจึงไม่เอาอย่างท่าน

ในลักษณะอย่างนั้นกันให้มาก เพื่อให้หมู่คณะตั้งอยู่อย่างมั่นคง
อย่างแข็งโกฏด้วยเล่า?

๗. ความระมัดระวังในการสอนเรื่องอนัตตา

ศุภญญา. สังเกตดูท่านจะมีความเห็นว่า คนสมัยนี้ไม่อาจ
จะฟังเข้าใจ จะเหนื่อยเปล่า, หรืออาจจะถึงกับว่าเขาฟังผิด
เข้าใจผิด และเอาไปประพัตติผิด ๆ จนเป็นอันตรายในภายหลัง,
จึงลงความเห็นว่าไม่ควรสอนเรื่องอนัตตาโดยเปิดเผย เป็น
สาธารณะทั่วไป, แต่ข้าพเจ้าเป็นเด็กถือ; ท่านจะปรารภ
เรื่องนี้สักกี่ครั้งก็คราว ข้าพเจ้าก็หยุดไม่ได้ จนกระทั่งถูก
นักเลงโตตำบ้าง ล้อเลียนบ้าง สบประมาทบ้าง ดังที่ท่าน
ทั้งหลายก็ทราบเป็นอย่างดีอยู่แล้ว, เลยทำให้ระลึกต่อไปว่า
ท่านคงทราบดีว่าเรื่องนี้มีมนต์ต้องเป็นอย่างนี้เอง, มันช่วยไม่ได้
แต่ท่านประหยัดไว้ไม่พูด ไม่ชี้ให้ข้าพเจ้านึกกลัว. อีกอย่าง
หนึ่งท่านอาจจะไม่เห็นเป็นเรื่องสำคัญในการถูกตำ โดยที่มัน
ไม่มีความหมายอะไรนัก ในการถูกตำ, เพราะว่าคนคนเดียว
กัน ทำอยู่อย่างเดียว ก็มีทั้งคนชมและคนตำ, ท่านจึงไม่
สนใจในเรื่องที่จะถูกตำเลยก็ได้. ดังนั้นมันคงจะมีเหตุผลไป
ในทำนองว่า ท่านเป็นผู้ที่สุขุมรอบคอบ นึกถึงผู้อื่นด้วย

ความระมัดระวังอย่างยิ่ง และให้เขามีความระมัดระวังอย่าง
สุขุมรอบคอบเหมือนท่านเอง. แต่ข้าพเจ้ามีกรรมทำไม่ได้
และต้องขอกราบขมาโทษท่านตลอดกาลเกี่ยวกับเรื่องนี้. ท่าน
เป็นคนละเอียดละไมเกินไปกว่าที่ข้าพเจ้าจะเอาอย่างท่านไหว.

๘. **ความมีสมณสารูปของท่านเหมือนพระบวช
ใหม่วันนี้.** ในสายตาของข้าพเจ้า หรือตามความรู้สึกในใจ
ของข้าพเจ้าก็ตาม รู้สึกว่าท่าน เกรงครัตระมัดระวังละมุน
ละไม เหมือนพระบวชใหม่วันนี้ที่กำลังระมัดระวังสังวร
สำรวมอย่างเต็มที่. ข้าพเจ้าเชื่อว่า ท่านต้องเป็นเช่นนั้น
มาแล้ว ตั้งแต่วันแรกบวช จนกระทั่งวันที่ข้าพเจ้าได้เห็น
และกระทั่งวันสุดท้าย แม้ข้าพเจ้าจะไม่ได้เห็น. เป็นแน่
นอน. ข้าพเจ้าออกปากเช่นนั้นกับคนหลายคน โดยที่ไม่คิด
ว่าจะรับรู้ไปถึงท่าน. ในที่สุดท่านก็ทราบเรื่องนี้ และบ่นว่า
“ให้ฉันมากเกินไป” จนข้าพเจ้าก็ทราบอีกเหมือนกัน และ
เป็นการทราบจากคนที่เชื่อถือได้เสียอีกด้วย. ข้าพเจ้าต้องตก
เป็นคนตื้ออีกตามเคย คือไม่เห็นว่ามัน “มากเกินไป”,
เพราะความรู้สึกเช่นนั้น มันยังเด่นอยู่ในใจของข้าพเจ้าจน
กระทั่งบัดนี้. มันเป็นเรื่องที่ทำให้ข้าพเจ้าไม่อาจลืมลงไปได้

เพราะข้าพเจ้าต้องรู้สึกดีเยี่ยมตนเองอยู่มากในเรื่องที่อยู่อย่าง
ไม่เคร่งครัด หรือไม่ค่อยระมัดระวังอย่างสุขุมรอบคอบ :
ดีเยี่ยมตัวเองที่ไร ก็คิดถึงสมเด็จพระทุกที่ จนเป็นอนุสสติอย่าง
หนึ่งไปทีเดียว. . . ดังนั้น สำหรับข้าพเจ้าแล้ว รู้สึกว่า “ไม่ได้
ให้ท่านมากเกินไป, และดูยังไม่ค่อยจะสนใจไปเสียอีก”,
ข้าพเจ้าอยู่ในฐานะที่ต่ำต้อย แล้วจะไป “ให้” อะไรท่านได้;
มันเป็นความรู้สึกในใจ จนฉันออกมาเองทางปาก ในบาง
คราวเท่านั้น. ท่านเสียอีกที่ได้ “ให้” อะไรแก่ข้าพเจ้าจริงๆ
มากเกินไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ให้สิ่งที่ทำให้มีหิริ โอตตัปปะ
เพิ่มขึ้น จนถึงกับทำให้ข้าพเจ้าต้องสะดุ้งอยู่บ่อยๆ เมื่อนึกถึง
ภาพที่ยังติดตาเหล่านั้นขึ้นมาที่ไร.

อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความสำคัญอย่างยิ่งเหนือ
สิ่งใดนั้น คือข้อที่ทำให้ข้าพเจ้าและคนอื่นเป็นจำนวนมาก
ได้เกิดความแน่ใจถึงที่สุดแล้วว่า การที่ภิกษุองค์หนึ่ง จักมี
ความเคร่งครัดอย่างเสมอดั้นเสมอไปตั้งแต่ต้นจนวาระ
สุดท้ายนั้นเป็นสิ่งที่ทำได้อย่างแน่นอน และอย่างมีประจักษ์
พยาน. . . ดังนั้น ขออย่าให้ผู้ใดเกิดความท้อถอย เพราะความ
เข้าใจผิดในเรื่องนี้. . . เราทุกคน อย่าวได้เคร่งให้ลดลงกว่าที่

มีอยู่, ขอแต่ให้เครื่องเพิ่มขึ้นอีกตามสมควร จนแก่เฒ่าเข้าโลง
 ไปทีเดียว, เพราะยิ่งแก่เข้าก็มีภาระรบกวนน้อยเข้าทุกที
 โอกาสที่จะเครื่องเพิ่มขึ้น ก็คงจะมีเป็นแน่. แต่การที่จะให้
 เครื่องครัดละมุนละไมเสมอตันเสมอปลายอย่างกะท่านนั้น
 สำหรับข้าพเจ้าเห็นจะต้องยอมแพ้. การที่ท่านกล่าวว่า “ให้
 จันมากเกินไปนั้น” เป็นเพราะนิสัยแห่งการถ่อมตัวของท่าน
 ซึ่งมีมากอย่างยิ่งนั่นเอง. เราไม่ต้องถือตามที่ท่านกล่าว
 เช่นนั้นเลยทีเดียวก็ได้. ข้าพเจ้าขอยืนยันในข้อนี้ ว่าเป็น
 โชคตัวอย่างสูงสุดของพวกเรา ที่เกิดมาได้เห็นพระภิกษุ ซึ่งมี
 สมณสารูปเช่นนี้ ที่ในอนาคตแห่งสมัยวัฏฏนิยม จะได้เห็น
 อีกหรือไม่ ดุจะหวังยากเต็มที, เพราะมนุษย์กำลังเปลี่ยนแปลง
 ไปอย่างกะว้าง เหมือนครกกำลังลงจากภูเขา.

๙. สมเด็จพระสังฆราช กับ สวณโมกขพลาราม. สมเด็จพระสังฆราช
 ที่ท่านดำรงตำแหน่งสูงสุดแห่งคณะสงฆ์, ซึ่งถ้าข้าพเจ้าจำ
 ไม่ผิด ก็กำลังทำหน้าที่บัญชาการสงฆ์แทนองค์สมเด็จพระ-
 สังฆราชาเจ้า, ได้กรุณาไปเยี่ยมสถานที่ ที่เรียกว่าสวณโมกข-
 พลาราม อันเป็นเพียงสถานที่ซึ่งจัดขึ้น เพื่อการค้นคว้าและ
 ส่งเสริมกิจการที่เรียกกันว่าวิปัสสนาธุระ อันพึงจัดขึ้นมาได้

สัก ๗-๘ ปี ในป่าวัดร้างแห่งหนึ่ง ณ ตำบลพุ่มเรียง อำเภอยะโฮยา. ทั้งนี้ เป็นไปในท่ามกลางมัจฉาของพวกเรา โดยไม่มีใครคาดฝันว่าจะได้รับความเมตตาปราณีหรือเห็นใจจากบุคคลสูงสุดในวงการสงฆ์เห็นปานนี้. ท่านใช้เกียรติอันสูงสุดของท่านเป็นเดิมพัน เสียไปเยี่ยมพวกเราซึ่งในขณะนั้นกำลังถูกคนส่วนใหญ่หาว่าแหวกแนว หรืออุทวิถิตาร, หรือถึงกับหาว่าสอวนทีนเป็นที่เก็บพวกพระซึ่งเป็นบ้า คียังมี.

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมอญ ด้วยความกตัญญูอย่างไร โดยแท้จริงนั้น ข้าพเจ้าขอยกไว้เหนือการวิจารณ์ เพราะรู้กันแต่เพียงว่า ท่านไปด้วยอำนาจของความเมตตากรุณา มุ่งจะให้กำลังใจแก่ผู้ที่กำลังทำงานอย่างหนึ่ง ซึ่งยากเย็นเหมือนการกลิ้งกรอกหินภูเขา และมีคนมองในแง่ร้ายอยู่รอบ ๆ ด้าน. เนื่องจากมีอะไร ๆ ที่ใคร ๆ เห็นว่าแหวกแนวไปเสียทั้งนั้นนั่นเอง. ผู้ที่เคยอ่านหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายตรีมาสของคณะธรรมทานมาแต่ตอนต้น ๆ ย่อมทราบดี. การที่ท่านมองพวกเรานอกตรงตามที่เป็นจริงนั้น เราขอถือเอาว่าเป็นสติปัญญาชนิดที่พิเศษหรืออัศจรรย์จริงจะปาฏิหาริย์อย่างหนึ่ง, และได้ถือเอาเป็นปัจจัยอันสำคัญ ที่ทำให้เราทำอะไร ๆ ด้วย

ความระมัดระวังเป็นพิเศษเช่นเดียวกัน ในการดำเนินกิจการของสวนโมกข์ในเวลาต่อมา, เพื่อยุติความเมตตาของท่านเป็นหมั่น, หรืออย่าให้ความหวังดีอันสูงสุด ที่ท่านใช้เกียรติของท่านเป็นเดิมพันให้แก่สวนโมกข์กลายเป็นสิ่งที่ไร้ความหมายไป.

๙.๑ สมเด็จพระญาณสังวรญาณวิมลญาณมุนี
พิเศษถวายท่าน ข้อนี้เป็นเพราะอะไร ข้าพเจ้าทราบไม่ได้ ท่านแะเยี่ยมสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมทางรถไฟหน้อยหนึ่งแล้ว ขอเดินไปสวนโมกข์ด้วยเท้า ไม่ยอมขึ้นรถที่ทางการจัดถวาย ซึ่งสมัยนั้นมีแต่รถสามล้อคนถีบ, เดินเท้าเปล่าตลอดระยะทางร่วม ๖ ก.ม. จากที่ตั้งสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมถึงสวนโมกข์. ท่านบอกกับข้าพเจ้าโดยไม่ประสงค์ให้ใครได้ยิน ว่าท่านเข้าใจที่จะถือเอาความประสงค์ของพระวินัยว่า ไม่ยอมให้ภิกษุที่ไม่เจ็บไข้ นั่งรถที่ลากไปด้วยสิ่งที่มีชีวิตไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นคนหรือสัตว์. ทั้งที่ท่านมีเท้าพิการข้างหนึ่งเดินไม่ถนัด ท่านก็ยังไม่วางใจว่าควรได้รับการยกเว้น ในฐานะเป็นคนเจ็บไข้. นี่แหละท่านทั้งหลาย ลองพิจารณาน้ำใจของสมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนีเถิด. ท่านสังเกตที่ข้าพเจ้าเหลือบคู้

ขาของท่านด้วยความฉงน : ว่าควรจะเดินเท้าตลอดทางไกล
เท่านี้โดยความปลอดภัยหรือไม่? ท่านก็กลับเล่าให้ฟังเสียเลย
ว่ามันได้เผชิญเสียไปตั้งแต่ยังเป็นสามเณรอย่างไรโดยละเอียด
ท่านเองจะยืนยันพร้อมกันไปในคำว่าปลอดภัยมาตลอดเวลา
นานถึงเพียงนี้แล้ว. ท่านแขวนเครื่องมือชนิดหนึ่งสำหรับ
การนับย่างก้าวไว้ที่รัดประคต, มีรูปร่างเหมือนนาฬิกาพก
ซึ่งเข็มจะเดินไปชี้ต่อนิ่ง เมื่อตัวเอียงขณะที่ก้าวขาไปก้าวหนึ่ง
ซึ่งมันจะทดตัวเลขเพิ่มขึ้นเป็นวงตอกๆกันไป จนทราบได้ว่า
กี่พันครั้ง; ดังนั้นพอไปถึงสวนโมกข์ ท่านก็บอกระยะทาง
ที่ได้เดินมาแล้วเท่าไรกิโลเมตร ได้ตรงตามความจริง, ด้วย
การอ่านตัวเลขหลายๆ วงกลมอยู่หน้าบด.

๙.๒ **ตลอดทางที่กำลังเดินไป.** มันเหมือนกับการ
เปิดร.ร. พิเศษขึ้นอย่างไม่คาดฝัน : ท่านเรียกให้เดินติดกัน
เพื่อพูดกันสะดวก. ท่านปรารภเรื่องต่างๆ ตลอดทาง จดจำ
ไม่ไหวว่ากี่เรื่อง, รวมเรื่องธรรมดาอันเร้นลับของวินัยบางข้อ,
กระทั่งแม้ที่สุดเรื่องที่ข้าพเจ้าถ้อยคำไม่เป็น : โดยทำให้เนื้อ
บางส่วนของคุณมือถูกกับฝ่ามือท่านใน, คือไม่ถือให้ฝ่ามือ
ทั้งหมดมารวมอยู่บนฝ่ามือที่พื้นแขน : เพื่อว่าเมื่อเหิงออก

แล้ว จะได้^๕เบื่อนแต่จิ๋ว ไม่เบื่อนถึงยามค้ำในซึ่งชั๊กยก.
 ข้อ^๕นี้ ต่อมาในระยะหลัง ๆ ข้าพเจ้าก็พบความจริงที่สรุปได้ว่า
 ได้พบหรือนั่งใกล้ท่านที่ไหน เป็นต้องมีการเปิดร.ร. พิเศษ
 ขึ้นที่นั่นเสมอไป.

ท่านทั้งหลาย ลองคิดถึงดูเถิดว่า สมเด็จท่านเป็น
 บุคคลชนิดใด ? ท่านไม่ยอมให้เวลาเสียไปแม้แต่นาทีเดียว
 ในการทำประโยชน์ ท่านเข้มแข็งจนคนหนุ่มอย่างข้าพเจ้า
 (สมัยนั้น) งงในเรี่ยวแรงและการเสียสละของท่าน. ท่านได้
 ทำให้ข้าพเจ้ากลายเป็นลูกศิษย์ของท่านเต็มร้อยเปอร์เซ็นต์
 ในเวลาเพียงชั่วโหม่งเศษเสียแล้ว และในขณะที่กำลังเดินอยู่
 นั้นเอง. ข้าพเจ้าไม่รู้สึกสะอึกใจหรือตะขิดตะขวงใจอะไร
 ในการที่จะกล่าวยืนยันว่า ข้าพเจ้าก็เป็นลูกศิษย์ท่านเจ้าพระคุณ
 สมเด็จจะเขาคคนหนึ่งด้วยเหมือนกัน, แม้ว่ามีหรือเป็นโดย
 แงอื่น ปริยายอื่น ไม่เหมือนกับผู้ที่เป็ลูกศิษย์โดยตรง ใน
 ความหมายที่รู้ ๆ กันอยู่ทั่ว ๆ ไป. ขอให้พวกเราทุกคนใช้
 เวลา, มีความเข้มแข็งและเมตตา ตามอย่างสมเด็จในงานอง
 เดียวกับท่านเถิด, คณะสงฆ์ของพุทธศาสนาของเรา จัก
 รุ่งเรืองยิ่งขึ้นอีกมากทีเดียว. สำหรับข้าพเจ้านั้น ไม่ใช่จะ

พูดประชดท่านในการที่จะพูดแม่ไม่ประชดตัวเองว่าตัวโง่หรือ
 สะเพร่าสักเท่าไร, แม่แต่ถ้อยคำก็ไม่เป็น จนท่านต้องแนะให้,
 จึงได้รู้สึกว่าเป็นหนี้ต่อเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าจนไม่ทราบว่าจะใช้
 หนี้นี้ให้หมดได้อย่างไร.

๙.๓ ถึงสวนโมกข์แล้ว. ท่านได้รับการต้อนรับตาม
 พิธีการ อย่างการต้อนรับของค่ายพักแรมในป่า ไม่ว่าจะเป็นที่
 สรงน้ำ หรือที่ถ่าย ฯลฯ ตามที่ทางสวนโมกข์จะทำได้อย่างไร.
 ค่ำลง ท่านจำวัดบนหิ้งติดกับฝาในกระท่อมแบบสวนโมกข์ ที่
 ทำขึ้นล้วนแต่ขนาดสำหรับคนคนเดียว พระอุปฐากของท่าน
 ซึ่งได้รับการจัดให้พักที่กระท่อมเล็ก ๆ อีกหลังหนึ่งซึ่งอยู่ติด ๆ
 กัน ขอมานอนจำวัดได้หิ้งนั้นในกระท่อมเดียวกัน ด้วยเหตุผล
 ว่าจะสะดวกในการรับใช้ท่าน, แต่ท่านว่าอาจจะเป็นเพราะ
 ขี้ขลาดก็ได้. ท่านทั้งหลายลองคำนวณดูเองเถิดว่า สภาพ
 ของสวนโมกข์ในสมัยนั้นเป็นเช่นไร. การไปเยี่ยมสวนโมกข์
 ของท่านอย่างกะทันหัน เช่นนั้นจะต้องประสับความยาก
 ลำบากเท่าไร, แต่ท่านยิ้มละไมอยู่ในใบหน้าตลอดเวลาและ
 โดยเฉพาะเมื่อท่านสังเกตเห็นว่า ข้าพเจ้าเป็นทุกข์ใจในการ
 ต้อนรับท่านตามแบบที่สวนโมกข์มีเช่นนั้น.

๗.๕ การทำให้ผู้อื่นสบายใจเป็นนิสัยของสมเด็จพระเจ้า

ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นในคราวนี้ และคราวต่อมาว่า การทำผู้อื่นให้สบายใจเท่าที่จะทำได้ เป็นสิ่งที่ท่านถือเป็นเรื่องสำคัญ และเป็นสิ่งหนึ่งซึ่งประทับลงไปในจิตของข้าพเจ้า เพราะมีความเห็นด้วยในการกระทำเช่นนั้นเหลือประมาณ ในวันรุ่งขึ้นในสวนโมกข์ มีชาวบ้านจำนวนมากมาถวายอาหารมาเลี้ยงพระ. สังเกตดูทุกคนต้องการจะได้โอกาสประเคนท่านด้วยกันทั้งนั้น. ท่านสังเกตเห็นอาการอันนี้ และยินดีรับสนองความต้องการ จึงเรียกให้เข้ามาประเคนท่านโดยตรง. ทุกคนดูยิ้มแย้มเบิกบานด้วยกันทั้งนั้น แต่ท่านต้องรับประเคนร่วมร้อยครั้ง ทั้งสำหรับและสายปิ่นโต. ข้าพเจ้าขอร้องให้บางคนงดเสีย เพราะเห็นมากเกินไป และรู้สึกเมื่อยมือแทนท่าน; แต่ท่านเรียกให้เข้าไปจนได้. เป็นอันว่าท่านยอมเหนื่อย "เพื่อให้เขาสบายใจ" ซึ่งท่านได้บอกยืนยันกับข้าพเจ้าในตอนหลังว่า นั่นเป็น สิ่งที่ดีควรทำ. ข้าพเจ้าได้รับเอามาถือปฏิบัติ และชักชวนเพื่อนฝูงให้ทำเท่าที่จะทำได้เพียงไร มาจนกระทั่งบัดนี้. ท่านยังได้อธิบายแก่ชาวบ้านทั้งหลายอีกอย่างหนึ่ง ว่าถ้ารับประเคนแล้วก็เท่ากับฉันเหมือนกันนั้นแหละ อย่าเอาไปคิด

ให้มากเรื่องจนน้อยใจ, แล้วสำหรับเหล่านักรักร้างผ่านไปยังพระ
 ทงหลายร่วม ๕๐ รูปทั้งสามเณร ที่ไปร่วมการต้อนรับท่าน
 นั้นนั้นเรียงแถวกันกลางทราย ได้ทันไม้, เลยมีบางคนเรียก
 ต้นยางที่ท่านนั่งฟังว่า “ต้นยางสมเด็จ” กันสืบมาเพื่อเป็น
 อนุสรณ์แก่ท่าน.

ข้าพเจ้าคิดว่า ถ้าพวกเราในตอนหลังยังถือหลัก
 “เพื่อให้เขาสบายใจ” และ “รับประเคนแล้ว ก็เท่ากับฉันแล้ว”
 กันไว้ได้สืบไปแล้ว, ก็จะเป็นผลดีแก่การดำรงอยู่ของพระ-
 ศาสนา สืบไปอีกนาน. ส่วนมากมักจะเห็นแต่ว่า พอใคร
 ได้รับประเคนแล้วก็ลงมือฉันทั้งที่ทางแถวยังไม่ได้รับประเคน
 เลย, ข้อนี้เองทำให้เกิดนิสัยอันใหม่ขึ้นมา ผิดจากที่อุปัชฌาย์
 อาจารย์เคยปฏิบัติกันอย่างใกล้ชิด, กล่าวคือนิสัยไม่อดทน
 ชั่งชั่งคั่งคั่ง ไม่บังคับความหิว เห็นแต่ความสะดวก, และที่
 สำคัญที่สุดก็คือ ไม่ค่อยมองลึกลงไปในหัวใจของทายาททายิกา
 นั้นเอง, ในที่สุดก็เป็นคนเยือกเย็นไปไม่ได้.

๑๐. สมเด็จกับข้าพเจ้าผู้เขียน. เกี่ยวกับข้อนี้
 รู้สึกว่ายิ่งเขียนไปเท่าไรเราจะมีแต่ทำให้ผู้ได้อ่านมีความเข้าใจ
 ว่าข้าพเจ้าหาประโยชน์ใส่ตัว โดยอาศัยท่านเป็นเครื่องมือ,

และอีกทางหนึ่งมันก็เป็นเรื่องอันควรถือว่าเป็นเรื่องส่วนตัวเกินไปด้วย. แต่กระนั้นจะไม่เขียนเสียเลยก็จะกลายเป็นว่าเก็บพระคุณอันสูงของท่านหมกซ่อนไว้เสียทั้งหมด ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับข้าพเจ้า และทำให้เรื่องนั้นไม่สมบูรณ์ตามที่ควรจะเป็น, ดังนั้นจึงเขียนบ้างเท่าที่เห็นว่าควรเขียน เพื่อให้เรื่องสมบูรณ์ขึ้นเอง.

๑๐.๑ ความเมตตาของสมเด็จพระนอเศียรเหนือเกล้าของข้าพเจ้า. ท่านได้ถามทุกสิ่งทุกอย่างเรื่องอายุอาณามว่าเรียนอะไร ทำอะไร เมื่ออายุเท่าไร เป็นต้น เป็นลำดับมา. บางเรื่องท่านเอาเวลาและเหตุการณ์ในพระพุทธรประวัติ มาเทียบกับการงานของข้าพเจ้า, ทำให้รู้สึกเป็นการได้รับเกียรติเลิศลอยเกินไปจนไม่รู้ว่าจะหลบหน้าไปทางไหน. แต่ข้าพเจ้าอาจจะรู้สึกมากไปเองก็ได้ คือท่านอาจจะทำไปเพียงเพื่อให้เกิดกำลังใจแก่ข้าพเจ้าเท่านั้น. ท่านถามมากที่สุด เกี่ยวกับเรื่องที่ถกกันแล้ว จะเป็นความเสียหายแก่กิจการของสวนโมกข์, คณะธรรมทาน, หรือตัวข้าพเจ้าเอง. ท่านกำชับแม้ในการระวัง อย่ารับผู้มีสติไม่สมประกอบมาร่วมงานอย่างละเอียดลออ จนทำให้ข้าพเจ้าเกิดสงสัยนี้ถึงตัวเองขึ้นมา ว่าตนเอง

มีสติสมประกอบแล้วหรือเปล่า. ในลิขิตของท่านที่ส่งทางไปรษณีย์ ส่วนมากเขียนด้วยดินสอดำ ท่านเริ่มบรรทัดแรกว่า “มหาเจียมผู้ถูกอภัยฉันนี่,” แล้วจึงเรื่องราวที่ท่านประสงค์จะเขียน. ถ้าข้าพเจ้าเขียนสะกดการันต์ผิดท่านจะไม่เฉย, แต่จะเขียน “เอ็ด” ไป. มีคราวหนึ่ง ถูกท่านเอ็ดแกมล้อ เรื่องการเขียนคำว่า “มโนราห์” ตามความพอใจของข้าพเจ้าเอง เพราะเห็นว่ามันสวยดี. ท่านล้อไปว่า ไปทำของเขาเสีย, ต้องเอา ห มาไว้ข้างหน้า รา, คือเป็น มโนหรา ตามรูปศัพท์เดิม. ข้าพเจ้ากลัวว่าคนเขาจะไม่อ่านว่า หะรา, แต่จะไปอ่านว่า หรา, เป็นการล้อเสียงคนบักซ์ได้ไปเสีย. ท่านว่าการันต์ ห เสียก็ได้, เป็น มโนห์รา. ในที่สุดก็เห็นของท่านสวยดีจริงและใช้ตามนั้น ไม่เคยเปิดปทานุกรมดู เพราะชอบใจของท่านเสียแล้ว มันก็ยิ่งกว่าปทานุกรม. ขออธิบายให้พระมหาเถระผู้เฒ่าทั้งหลาย มีความเมตตากรุณาแก่พระเด็ก ๆ ทั้งหลาย เหมือนท่านเอ็ด แม้จะผิดญเป็นเด็กคือในบางคราว ความรู้เรื่องในคณะสงฆ์อาจจะทวีขึ้นแปลก ๆ ในหลาย ๆ ทางเป็นแน่นอน.

๑๐.๒ ความเป็นกันเองของของท่าน. ท่านอยู่ในฐานะสูงสุด แต่ท่านแสดงออกมามีความคล้ายคลึงว่าอยู่ในฐานะที่ใกล้เคียงกัน อันเป็นสิ่งที่ทำให้ข้าพเจ้าถึงกับสะดุ้งได้อีกเรื่องหนึ่งในหลายๆ เรื่อง. เมื่อท่านเล่าการเผยแพร่เรื่องสำคัญ คือเรื่องอนาคตของข้าพเจ้าที่ผมทำไปอย่างสุดเหวี่ยง ท่านเอ่ยขึ้นว่า “แหม เอกันถึงขนาดนั้นทีเดียว” มันทำให้ข้าพเจ้าตัวลอยเพราะอะไรก็ไม่ทราบ. ถ้าไม่ได้สีหน้าอันยิ้มแย้มของท่านในขณะนั้นแล้ว ก็คงถือว่าการถูกตีสุดเหวี่ยงเหมือนกัน. บางเรื่องท่านพูดว่า “เรื่องนี้ฉันอยากให้เธอเอาไปพูดต่อเพราะเชื่อว่าเธอจะพูดได้ผลดีกว่าฉัน” เรื่องเช่นนี้ ท่านทั้งหลายลองคิดดูเถิดว่า ข้าพเจ้าจะรู้สึกตัวเบาปลิวสักระไร? และรู้สึกว่าคุณประทอนความเป็นกันเองแก่ข้าพเจ้า “มากเกินไปเสียแล้ว” กระมัง? แต่อย่างไรก็ตามเกิดสิ่งเหล่านี้ได้ทำให้ข้าพเจ้า มีความกล้าหาญและทะนงตัวในการทำงาน ยิ่งขึ้นกว่าเดิมหลายเท่าทีเดียว.

ข้าพเจ้าอยากจะกล่าวว่า ความเสียตายอะไรของข้าพเจ้าทั้งหมด คุณจะไม่มีอะไรรู้สึกซึ่งเท่ากับความเสียตายในการที่ท่านควั่นล้วงลึบไปเสีย. หากท่านยังอยู่ถึงเวลานี้ ข้าพเจ้า

จะมีอะไรที่น่าลือ ให้ท่าน “ลือ” หรือ “เอ็ด” ได้ดีและสนุกกว่าเรื่องที่เล่าๆ มามากทีเดียว. บางคนคงจะทายออกบ้างว่าข้าพเจ้าหมายถึงเรื่องอะไร. แต่มันยังมีเรื่อง หรือบางส่วนของเรื่องที่ข้าพเจ้าเชื่อว่ามิแต่ท่านองค์เดียวเท่านั้นที่ควรจะได้รับฟัง. ซึ่งไม่มีใครทายถูกว่ามันเป็นเรื่องอะไร ที่ข้าพเจ้าได้ค้นหรือได้สังเกตเห็นใหม่ๆ ต่อมา ซึ่งถ้าเปิดเผยขึ้นแล้ว จะถูกหาว่าเป็นมิฉนาคาปฏิวัติสุดเหวี่ยง, แต่ท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชท่านจะไม่รู้สึกอย่างนั้นเป็นแน่นอน. ในที่สุดยังคงมีอยู่แต่ความสงสัยในใจของข้าพเจ้าว่า ในอดีตก็ดี ในอนาคตก็ดี, ได้มี หรือจะได้มีพระมหาเถระองค์ใดที่ให้กำลังใจแก่พระเด็กๆ ในทำนองที่ท่านได้ประทานให้แก่ข้าพเจ้าอันทำให้ผู้ได้รับ สามารถทำงานที่ลึกซึ้งเหนือยสมองได้โดยไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยด้วยอิทธิพลแห่งกำลังใจนั้น.

๑๑. สัญลักษณ์ของสมเด็จพระเจ้าผู้รัก. ท่านมีความน่าเกรงขามอย่างยิ่ง อยู่ในความอ่อนหวานที่ท่านมีอยู่อย่างมหาศาล. ท่านมีความเย็น ที่ไม่ทำให้ไขมันจับกันเหนียวเป็นก้อน, แต่กลับละลายไขมันให้หลุดออกไปได้ดี; เป็นน้ำเย็นที่ใช้อย่างนาร้อน ก็ได้. หรือถ้าจะร้อนก็ยัง

ใช้ได้อย่างน้ำเย็น : ไม่มีการไหม้พอง. ท่านมีการศึกษา
ลึกซึ้ง เท่ากับความสุขุมของสติสัมปชัญญะปฏิภาณของท่าน;
ท่านมีความเคารพตัวเองอย่างซื่อสัตย์สุจริต ในการสงวนความ
คิดเห็นอย่างแข็งโก้ก, แต่ไม่กระต้าง หรือดั่งครีตคราด.
ถ้าเกิดมีใครคัดค้านท่านอย่างไม่น่าจะค้าน ท่านก็ไม่ได้ยิน
เสีย, ซ่อนยิ้มไว้ และชักเรื่องไปอื่นเสีย; ถึงใครจะถึงกลับ
มาอีก มันก็ไม่อาจจะมา. เมื่อท่านพูดเรื่องใหม่ที่มีประโยชน์
กว่า เรื่องนั้นมันก็เลิกไปในตัวมันเอง. โดยที่แท้แล้ว
ท่านควรจะได้มีโอกาสเป็นนักศึกษาคนกว่า แต่อย่างเดียว,
ไม่ควรจะต้องมีบาปกรรมอะไร ที่ทำให้ท่านต้องเจียดตัวของ
ท่านไปเป็นนักปกครองอีกส่วนหนึ่ง. แต่ความเห็นอันนี้
ของข้าพเจ้าแม้จะใคร่ครวญดีแล้วเพียงไร, อาจจะมีผิดก็ได้
เพราะยังมีอะไรอื่นที่ข้าพเจ้าไม่ทราบ, ข้าพเจ้าพูดไปก็โดยที่มี
ความรู้สึกอย่างนั้นจริงๆ เท่านั้น. และสิ่งที่น่าประหลาด
อัศจรรย์ที่สุดก็คือว่า ท่านเอาความกล้าในการเสี่ยงที่ไหนด
จนเอาเกียรติอันสูงสุดของท่านเป็นเดิมพัน ออกไปสมาคมกับ
บุคคล ที่กำลังถูกสังคมนองด้วยความระแวงสงสัยหรือเหยียด
หยาม, ตัวอย่างเช่นการไปเยี่ยมสวนโมกข์ของท่าน ในสมัยที่
ใครๆ เขาพากันหาว่าข้าพเจ้าเป็นคนบ้าหรือแหวกแนว, ได้

โดยที่ท่านมีความคิดเห็นอย่างไร? แต่ข้าพเจ้าเชื่อโดยไม่สงสัยว่า ข้อนี้เป็นเพราะนิสัยแห่งการสวดส้องเพื่อให้ความเป็นธรรม หรือความเห็นอกเห็นใจ, มากกว่าอย่างอื่น. ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า ยังต้องมีบุคคลอื่นใดในสถานที่อื่น ซึ่งได้รับคุณธรรมข้อนี้ของท่านอีกมากมาย ซึ่งข้าพเจ้าไม่ทราบ.

ที่สุดนี้ ข้าพเจ้าขอภาวนา ให้บรรดาผู้นำทั้งหลายจะเป็นผู้นำหมู่คณะหรือนำโลก กิตติ, จึงได้มีคุณธรรมเหล่านี้ เพื่อให้ทุกคนที่อยู่ในขอบข่าย ที่อาจจะช่วยเหลือกันได้ ได้ รับความเห็นอกเห็นใจ ด้วยเมตตาที่ประกอบด้วยธรรม อย่างเพียบพร้อมเถิด. และถ้าเป็นไปได้ ขอให้ท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชได้มาเกิด เป็นผู้นำในทางวิญญูณ ในขณะทีโลกกำลังเต็มไปด้วยวิฤทธิกาลอันโหดร้ายยิ่งขึ้นทุกทีนี้เทอญ ฯ

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ นับว่าเป็นการเพียงพอแล้ว สำหรับการรำลึกถึงคุณธรรม อันเกี่ยวกันกับท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช, เพราะว่าเพียงเท่านี้ ก็ปฏิบัติตามท่านไม่ทันแล้วสำหรับพวกเรา; ที่เราจะทำกันได้ดีที่สุดก็คือการนึกบูชาท่านอยู่โดยจิตใจ เท่านั้นเอง.

พุทธทาส อินทปัญโญ

สวนโมกข์ ๑๒ มิ.ย. ๒๕๑๖

พิมพ์ที่ พชก. การพิมพ์พระนคร ๖๙-๗๑ ถนนบูรณะศาสตร์ (แยกถนนบุญศิริ) กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐
นางธาวี จ้อยทรัพย์เปี่ยม ผู้พิมพ์และจัดจำหน่าย พ.ศ. ๒๕๓๐ โทร. ๒๒๑๒๓๓๗, ๒๒๒๑๖๗๙